МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

М. Ф. Головатий

ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ 2001

ББК 88.5я73
Г61

Рецензенти: *О. В. Бабкіна,* д-р політ. наук, проф.
В. А. Ребкало, д-р філос. наук, проф.

Відповідальний редактор *І. В. Хронюк*

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 10 від 28.11.2000)

Гриф наданий Міністерством освіти і науки України (лист № 14/18.2-217 від 05.03.01)

Головатий М. Ф.
Г61 Політична психологія: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2001. — 136 с. — Бібліогр.: с. 130–134.

ISBN 966-608-085-0

У пропонованому навчальному посібнику розглядається феномен “політична психологія” як малодосліджена в Україні наукова та прикладна дисципліна. Розкриваються суть, предмет і метод політичної психології, її структура, особливості та основні форми виявлення. Аналізуються психологічні аспекти формування громадської думки, політичної поведінки, участі та ін.

Для студентів, викладачів, наукових працівників, а також усіх, хто бажає здобути та поглибити знання у сфері політичної психології.

ББК 88.5я73

ISBN 966-608-085-0

ПЕРЕДМОВА

Людство давно звернуло увагу на те, що політичні події, вчинки, відносини істотно залежать від психологічного стану тих, кого вони стосуються. Тому й **політична психологія як наукова дисципліна зародилася саме на стику науки про політику, з одного боку, і психології — переважно соціальної — з іншого.**

Формально політична психологія як наукова дисципліна була започаткована в 1968 р., коли в Американській асоціації політичних наук було створено відділення політичної психології. Водночас у Йєльському університеті США було запроваджено спеціальну навчальну програму поглибленої підготовки політологів саме у сфері психологічних знань. Однак практично політична психологія як самостійний і специфічний напрямок досліджень сформувалася набагато раніше — ще на початку XX ст. у межах дослідження політики і політичних процесів саме для того, щоб визначити, якою мірою вони залежать від психологічних станів суб'єктів політичного процесу.

Політику творять і реалізують люди. При цьому у своїй діяльності, поведінці вони керуються певними мотивами, цілями, настроями та емоціями. Виходячи з цього **політика загалом, як і окремі політичні події та явища, значною мірою залежить від природи, психіки конкретних людей.** Коли це так, то **дослідження політики, її реальних результатів варто здійснювати саме через дослідження людей, їхнього психологічного стану.** Стосовно політичної теорії це означає, що неможливо пояснити ту чи іншу форму політичної поведінки (реакції) тільки як результат безпосереднього впливу економічних, політичних та інших факторів. Стимули можуть бути одні й ті самі, а поведінка людей різною. Тому **всі форми відображення політики у психіці людей опосередковані їх діяльністю, умовами життя, особистими цілями** [93, *79*].

Зовнішнє середовище певним способом впливає на всіх людей, однак кожен реагує на його стимули залежно від власних, особистісних механізмів, основою яких є саме психологічні особливості, емоційний стан людини.

Свого часу Е. Фромм наголошував на необхідності психологічного аналізу в політиці думок або ідеологій, що приводять людину в політику, з тим щоб виявити психологічні корені, з яких ці думки та ідеології виростають [119, *65*].

Неважко помітити, що певним політичним процесам, явищам, подіям передують відповідні психологічні явища. Зокрема, йдеться про підвищення популярності ідей і лідерів, які ці ідеї поширюють і пропагують. Можна згадати повну зміну відповідних ідеалів, цінностей, норм моралі — тобто всього, що стосується психології багатьох людей. Яскравими прикладами таких змін була передреволюційна ситуація в царській Росії напередодні жовтня 1917 р. або психологічна ситуація в колишньому СРСР на час його фактичного розпаду, коли інтенсивно почали створюватися самостійні держави на територіях колишніх республік. Такі метаморфози психолого-політичного характеру наприкінці 90-х років XX ст. спостерігались і в більшості колишніх соціалістичних країн Західної та Центральної Європи.

Якщо психологічні стани та явища у відповідний спосіб зумовлюють певні політичні події і процеси, то цілком логічно, що й **політичні процеси сприяють зміні психологічного стану їх учасників**. Можливо, найпоказовішим і найяскравішим прикладом тісних зв'язків психології і політики, їх взаємовпливу є ситуація, яка свого часу виникла у процесі об'єднання Західної і Східної Німеччини. Як відомо, ці дві частини Німеччини різнилися не тільки рівнем і якістю життя їх громадян. Набагато складнішими виявилися і дотепер даються взнаки процеси, зумовлені психологічною несумісністю громадян, в яких світогляд сформувався на основі фактично діаметрально протилежних ідеологій. Це саме спостерігається і у вітчизняній історії, коли становлення української державності і сьогодні значною мірою ускладнюється саме через особливості психологічного складу, різну ментальність громадян, скажімо, Західної і Східної України. З огляду на це автор, готуючи пропонований навчальний посібник, **особливу увагу акцентував саме на те, яку роль відіграють у політиці, а отже, і в усій історії людства конкретні психологічні феномени: відчуття, надія, розчарованість, очікування, свобода волі громадян або її відсутність та ін**.

Побіжно слід зауважити, що в політичній психології є хибним шлях визначення певної узагальненої психологічної характеристики, скажімо, електорату напередодні або під час виборчих кампаній, референдумів тощо.

За всієї позірної єдності, у тому числі й духовної, психологічної, люди (громадяни) абсолютно різняться конкретними цінностями, потребами, запитами й соціально-політичними орієнтаціями. Тому **політична психологія, на нашу думку, має вивчати психологічні компоненти конкретної політичної поведінки саме окремих соціальних,**

етнічних груп громадян, уникаючи виняткових, узагальнюючих оцінок їхньої поведінки і психологічного стану.

Загальновідомо, що в демократичних суспільствах або тих, що перейшли від тоталітаризму до розбудови демократичного суспільства, абсолютно неможливе загальне схвалення дій політиків, громадських діячів. Іншими словами, **демократизація суспільних відносин на перший план висуває потребу в особистісному розвитку громадян, а отже, урахування їх індивідуального психологічного стану та особливостей**. Забігаючи дещо наперед, зазначимо, що успіху в політичній боротьбі, діяльності досягають насамперед ті політики і політичні сили — суб'єкти політичного процесу, які враховують ці стани та особливості.

Як уже згадувалося, політична психологія — наука нова, а отже, потребує наукових розробок. Саме тому справді важко встановити реальну роль людських почуттів, устремлінь, бажань в історичному процесі. Мало того, у політології дотепер домінують концепції, які ставлять розвиток суспільства, окремих країн у залежність від певних наукових, технологічних досягнень людей, пояснюють політичні процеси боротьбою окремих класів, соціальних груп не завдяки їх психології, а виключно завдяки соціальним інтересам. Разом з тим дедалі частіше доводиться стикатися з намаганнями пояснити політичні явища та процеси, особливо ті, що радикально вплинули на соціально-політичне життя, використанням психологічних і соціологічних методів. Саме завдяки цьому окремі відомі політологи світу визнали, що в політології загалом відбулася своєрідна поведінська революція. Інакше кажучи, **у дослідженні політики, окремих політичних явищ дедалі більшого значення набуває вивчення психологічних механізмів, які реально спонукають людей до політичної діяльності**. Такі відомі політологи, як Р. Даль, К. Дойч, стверджують, що сучасна політична наука має істотно збагатитися знаннями безпосередньо про поведінку окремої людини, індивіда, що сприятиме об'єктивнішому оцінюванню політичних дій соціальних груп, класів, спільнот.

Втім, розглядаючи політичну психологію як науку загалом, а також її окремі складові, слід пам'ятати, що політика є хоч і багатоплановим, але все-таки одним із видів людської діяльності, яка істотно відрізняється від діяльності у сфері економіки, культури, тобто має властиві тільки їй особливості.

Розвиток політичної психології як науки має непересічне значення й об'єктивно зумовлений саме у посттоталітарних країнах, однією з яких є

Україна. На підтвердження цього наведемо кілька прикладів. Розпад СРСР поряд з іншими складними процесами спровокував і уможливив такі політико-психологічні, соціальні, духовні процеси, які раніше були не лише невідомі, а й неможливі. Це вибух екстремізму, тероризму, наступ ісламського фундаменталізму тощо. Нині всебічне дослідження джерел зародження, появи та наслідків прояву таких явищ набуває загальносвітового значення. Ще один приклад: відомо, що комуністична ідеологія (у практичній її площині) у формуванні світогляду мільйонів громадян активно використовувала так званий феномен групового мислення і вже потім — дії. Особливо ефективно спрацьовував цей феномен на вищих рівнях влади, породжуючи колективну безвідповідальність. Вивчення цього феномена сьогодні має сприяти переходу до принципово нової системи формування громадської думки. Необхідно **вивчати й узагальнювати механізми формування свідомості, у тому числі й політичної, насамперед на рівні особистості**. Тільки завдяки цьому можна сформувати індивідуальну відповідальність як окремого громадянина, так і великого політика або групи політичних діячів за становище, що склалося в суспільстві.

Політику творять конкретні люди. Як особистостям їм властиві специфічні конкретні риси. А тому необхідно враховувати, що дії і вчинки людей безпосередньо пов’язані з їх психологічними особливостями.

Пропонований навчальний посібник автор не вважає істиною в останній інстанції. Однак нині навчальної літератури з політичної психології в Україні практично немає. Не виключено, що окремі твердження, сентенції, наведені в цьому посібнику, можуть здаватися недостатньо обгрунтованими або спірними. Тому рекомендуємо звернутися до списку літератури, який наводиться наприкінці посібника, що дасть змогу розширити і поглибити знання читача з політичної психології — молодої, але досить цікавої і перспективної науки.

Розділ 1

ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1.1. Поняття політичної психології

Перед тим як розглянути феномен політичної психології, слід з'ясувати насамперед суть психології і політики.

Психологія як наука виникла у стародавні часи. У найзагальнішому значенні психологія (від старогрецьк. *psyche* — душа, психіка і *logos* — слово, вчення) — це вчення про душу.

І хоча перші згадки про психологію знаходимо вже у працях великого Аристотеля (трактат "Про душу"), власне термін "психологія" у науці з'явився значно пізніше. Одним із перших у своїх працях цей термін використав відомий чеський психолог Й. Прохазка наприкінці XVI ст., а від філософії як самостійна галузь психологія відокремилася лише у XVIII ст.

Серед усіх визначень поняття психології, що неістотно різняться, наведемо найбільш місткe: **психологія — це наука і система знань про закономірності, механізми, психічні факти і явища у житті людини**.

Оскільки **предметом психології є така складна сфера життєдіяльності людини, як її психіка**, то серед наук про людину психологія є найбагатограннішою і найскладнішою. Можливо, тому, що психічні явища, які властиві людині, залежать передусім від біологічних, а потім і від соціальних умов та обставин.

Якщо виходити з того, що психологія включає в себе соціальні та фізіологічні механізми відтворення почуттів та емоцій, можна стверджувати, що політична психологія охоплює такі аспекти:

- ***спеціалізовані почуття*** та ***емоції***, пов'язані з відображенням інтересів певної людини і формуванням мотивів її політичної діяльності. Ідеться про соціальний аспект політичної психології;
- ***індивідуально-психічні властивості*** — пам'ять, волю, розумові здібності;
- ***біохімічні*** та ***фізіологічні механізми***, зумовлені генетичними властивостями індивіда. Вони проявляються в темпераменті людини,

її вікових, демографічних, статевих (збудження, спадковість) та інших характеристиках.

Проаналізуємо **політику як суспільне явище**. Досить часто політику помилково розглядають як щось виключно пов'язане з політичними структурами — державою, її політичною системою — і залежне від них. Проте діапазон її дії, взаємодії з численними соціальними політичними суб'єктами надто широкий, складний і потребує окремого докладного розгляду.

Існують два основні підходи до визначення політики як суспільного явища — це сфера людської діяльності загалом і спрямування або спосіб діяльності людини. Перший підхід називають ще загальнонауковим, а другий — публіцистичним.

Політика має певні особливості, структуру, класифікацію та функції.

Особливості політики: універсальність, здатність проникати в усі сфери суспільного життя і стосуватися їх; тісний зв'язок з неполітичними суспільними явищами і процесами.

Структура політики охоплює певні політичні інтереси її суб'єктів, політичні відносини, політичні організації, політичну свідомість суб'єктів політики та їхню політичну діяльність. Структурні складові політики тісно переплітаються, взаємодіють і впливають одна на одну.

Політику класифікують так:

- ***за сферами суспільного життя*** — економічна, національна, військова, екологічна, науково-технічна, соціальна, культурна;
- ***за об'єктом впливу*** — внутрішня і зовнішня;
- ***за суб'єктами політики, політичного процесу*** — державна, політика політичних партій, громадських об'єднань, рухів, груп;
- ***за пріоритетом діяльності*** (тобто метою) — політика нейтралітету, національного примирення, "великого стрибка", "відкритих дверей", компромісів та ін.

Основні функції політики:

- забезпечення та стимулювання інноваційного, поступального розвитку суспільства;
- управління суспільними процесами;
- урівноваження, узгодження та взаємодія суб'єктів політичного процесу, усунення суперечностей між суб'єктами політичного процесу;
- вираження інтересів і потреб усіх соціальних груп та верств населення;
- стабілізація соціального стану особистості, її соціалізація, саморозвиток та самореалізація.

Окремо варто розглянути особливості політичного життя, його зв'язок з життям економічним, специфіку політичних процесів та політичні технології, завдяки яким ці процеси відбуваються.

Вирізняють **чотири основних рівні політики**, які характеризуються певними особливостями, закономірностями і конкретними суб'єктами.

1. *Геополітичний*. Охоплює відносини, діяльність окремих держав, міжнародних організацій, що створюються здебільшого для координації політики на міжконтинентальному, міждержавному рівні. Безпосередні суб'єкти: політики — керівники держав, окремих гілок влади, політики — лідери провідних політичних партій, громадських об'єднань, представники економічної, творчої, духовної еліти та ін.

2. *Державний*. Основою такої політики є організація публічної влади, діяльність державних структур різних рівнів (центральний, регіональний), організація місцевого самоврядування.

3. *Структурний*. Мається на увазі політика таких суб'єктів політичного процесу, як партії, об'єднання, рухи, окремі авторитетні соціальні формування.

4. *Особистісний*. На цьому рівні здійснюється політика, пов'язана з діяльністю окремих індивідів, громадян, політичних діячів, лідерів нижчого рівня (передусім регіонального).

Найбільша кількість учасників політичних процесів припадає на третій і четвертий рівні.

Надзвичайно важливі в політиці **символи**. Вони **відтворюють**, **фіксують характер**, **особливості нації**, **народу**, **держави**, є ідейними або ідейно-образними структурами.

Символи мають велике значення у житті людей. Саме за допомогою символів люди спілкуються, взаємодіють [94, *135–136*].

До **основних політичних символів** належать **конституції**, **прапори**, **емблеми**, **свята**, **окремі знаки**.

Розглянемо політичну психологію як науку. Як явище політична психологія з'явилася з виникненням політичного життя. Фактично політична психологія виокремилася в науку з політології лише у 60-ті роки XX ст. Однією з причин цього було те, що політичні партії, організації, об'єднання змушені були шукати нові методи ефективного управління учасниками політичного процесу.

Формування політичної психології як науки, наукової дисципліни базується насамперед на ідеях, концепціях таких видатних філософів різних часів, як Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Бетман, Г. Спенсер, А. Сміт, Т. Петерсон, Р. Мертон.

Методологію підходів до вивчення психологічних, соціальних процесів, основні методи їх дослідження політична психологія свого часу запозичила в соціології та соціальної психології.

Більш-менш єдиного, усталеного визначення поняття "політична психологія" не існує. Наведемо кілька найбільш вдалих з погляду автора.

Найчастіше політична психологія трактується як наукова дисципліна, яка виникла в результаті політизації психології та психологізації політики [82, *290*]. При цьому її об'єктивно вважають відносно самостійною складовою системи політичних наук.

Найбільш загальним і простим можна вважати таке визначення політичної психології: **політична психологія — це наука, що вивчає психологічні аспекти політичного життя**.

Багато фахівців **політичну психологію визначають як систему проявів суспільної психології (тобто свідомості), які виражають ставлення людей до політичної системи, спрямовують і характеризують їхню поведінку в політичному житті суспільства** [103, *94*].

На думку фахівців з проблем засобів масової інформації, зв'язків з громадськістю, політична психологія становить інтерес тим, що може відповісти, зокрема, на такі питання: яким є політичний портрет лідера і виборця, якими мотивами може керуватися лідер, приймаючи ті чи ті рішення, тобто політичну психологію розглядають під певним практичним кутом зору, що також важливо і об'єктивно зумовлене.

Оскільки, як зазначалося, предметом політичної психології є психологічні компоненти політичної поведінки людей, досить вдалим видається її дефініція відомого вченого Г. Щокіна, який вважає, що **політична психологія — це галузь психології, яка вивчає психологічні компоненти (настрої, думки, почуття, ціннісні орієнтації тощо) політичного життя суспільства, що формуються і проявляються на рівні політичної свідомості націй, класів, соціальних груп, урядів, індивідів і реалізуються в їхніх конкретних політичних діях** [75, *27*]**.**

Український політолог В. Бебик слушно наголошує, що політична психологія складається зі свідомих (раціональних) та позасвідомих (ірраціональних) елементів і тому поєднує логіку соціальної взаємодії з логікою інстинктів, рефлексивність (свідоме відображення дійсності) та рефлекторність (безсвідому форму мислення) [12].

Відома і так звана **двовимірна модель політичної психології**, прихильниками якої є, зокрема, група психологів на чолі з Т. Адорно. Ця модель зумовлена історико-традиційним існуванням чітко визначених

дуалістичних партійно-політичних систем республіканців і демократів (США), лібералів і консерваторів, правих і лівих. Звичайно, у "чистому" вигляді такої моделі практично не існує, але в політичному житті їй належить важливе значення.

У тоталітарному суспільстві психологія беззастережно захищала принципи класовості. Навіть визнаючи індивідуальність окремо взятої людини, психологи в колишньому СРСР стверджували, що "в індивідуальній своєрідності будь-якої людини тією чи іншою мірою проявляється загальнокласове, оскільки багатогранність особистих доль має межі, які визначають належність до певного класу" [107, *120*]. Саме на такому твердженні і грунтувався загальний висновок, що "у спільності психологічних рис, типових для членів класу, і виявляється реальність класової психології" [107, *121*]. Далі виводились особливості співвідношення психології та ідеології класів, їх спільне та особливе, обгрунтовувалися історичний характер і динаміка класової психології.

Беззастережно обстоюючи класовий характер психології, В. Ленін стверджував, що є психологія буржуа і пролетаря, закликав "уміти зрозуміти особливості, своєрідність рис психології кожного прошарку, професії тощо... маси" [52, *192*], доводив, що пролетаріату в умовах капіталізму властивий "справжній потяг до соціалізму" [51, *386*].

Виокремлюють такі основні **функції політичної психології**:

- ***пізнавальну*** — дає змогу людині чітко орієнтуватися в політичному житті і вибирати способи своїх дій;
- ***адаптаційну*** — сприяє пристосуванню суб'єкта політики до навколишнього середовища;
- ***мотиваційну*** — дає змогу втілити наміри у певні політичні дії.

Обмеженість наведеного пояснення суті політичної психології очевидна. Слід виходити з того, що її основою є власне психологія як наука про психічне відображення дійсності у процесі життєдіяльності, внутрішнього світу людини, конкретних її зв'язків із зовнішнім світом, про можливості розвитку психіки людини. З огляду на викладене окреслимо предмет, об'єкт і метод політичної психології.

1.2. Предмет, об'єкт і метод політичної психології

Предметом політичної психології є відповідні психічні процеси, стани і властивості людини, які модифікуються, коли вона взаємодіє з владою.

Таке загальне визначення предмета політичної психології можна дещо поглибити, деталізувати. На думку західних авторів, предметом політичної психології є психологічні компоненти політичної поведінки людини, дослідження і аналіз яких дає змогу застосувати психологічні знання до пояснення власне політики. Це визначення, однак, не включає психологічних компонентів політичної поведінки окремих соціальних та етнічних груп.

Важливо врахувати й те, що в психологічній науці багато складових, які є предметом політичної психології, вирішуються в межах соціальної, педагогічної і вікової психології, соціології, економічної науки, філософії, історії. Це, зокрема, політичне виховання, суспільна свідомість, політична активність, політична культура та ін.

Оскільки **основними напрямками політичної психології є біхевіористичний, когнітивістський, психобіографічний та психоісторичний**, то в кожному з них дещо по-різному трактується і об'єкт політичної психології.

Психологи-біхевіористи, наприклад, предметом політичної психології вважають певні особливості політичної поведінки конкретної людини, політика, лідера, політичної групи, партії, організації тощо. Вони стверджують, що, вивчаючи поведінку, її можна не лише зрозуміти, пояснити, а й відповідно змоделювати, сконструювати. Тому і самі політики, на думку біхевіористів, є об'єктом маніпулювання. Такий погляд не можна заперечувати.

Когнітивісти вивчають і досліджують закономірності ідеологічного процесу як складного, суперечливого і неоднозначного явища; їх мета — на основі розвитку політичної психології гуманізувати політичні відносини. Не можна відкидати й такий погляд.

Психологи-психоаналітики предмет політичної психології розглядають крізь призму насамперед підсвідомого. Використовуючи своєрідний психобіографічний метод, вони прагнуть насамперед зрозуміти мотиви конкретних політичних вчинків.

У колишньому СРСР до 60-х років XX ст. політичної психології як науки фактично не існувало, оскільки політична свідомість громадян ототожнювалася з панівною ідеологією, а будь-які відхилення від неї

вважались абсолютно неприпустимими. Інакше кажучи, політична свідомість громадян зводилася виключно до комуністичної ідеології.

Наприкінці 90-х років в умовах розпаду СРСР, кризи комуністичної ідеології, відмови від комуністично-соціалістичних ідеалів, формування політичного плюралізму інтерес до політичної психології набагато підвищився, оскільки до того часу не було потреби теоретично обгрунтовувати складні політичні явища, яких не існувало.

Останніми роками інтерес до політичної психології за кордоном, зокрема в посткомуністичних країнах близького і далекого зарубіжжя, посилився завдяки таким складним політико-психологічним явищам, як внутрішня і зовнішня політика, тероризм, етноконфлікти, дискримінація окремих соціальних груп, наявність конфліктного потенціалу, формування субкультури протесту і недовіри громадян до владних структур.

Основними об'єктами політико-психологічних досліджень є політична участь, політичне лідерство, політичні цінності та установки, мотиви, що впливають на політичну поведінку, політична соціалізація, індивідуальна, групова та масова політична свідомість.

У політичній психології використовують такі методи досліджень: спостереження, соціологічні опитування, тестування, моделювання політичних ситуацій, психосемантичний аналіз, експертна оцінка, створення психологічних портретів, аналіз біографій політичних діячів та ін. Більшість перелічених методів дослідження політична психологія запозичила із соціального, клінічного, когнітивного та інших напрямків психології.

Розглянемо особливості найпоширеніших методів досліджень.

Спостереження — один з основних емпіричних методів психологічних досліджень. У політичній психології — це спеціальне, систематичне і цілеспрямоване спостереження за політичною поведінкою, діями, процесами з метою з'ясування їх сенсу, змісту, мети і спрямованості.

Соціологічні опитування — це метод, який часто використовують для збирання первинної вербальної інформації про явища індивідуальної і суспільної свідомості, об'єктивні факти і процеси. Цей метод широко використовують також у соціологічних, психологічних, економічних, демографічних, політологічних, педагогічних та інших дослідженнях. Оскільки в політичних процесах часто задіяно багато особистостей, то завдяки цьому методу вдається визначати психолого-політичні стани, орієнтації, прогнозувати поведінку значної кількості людей, окремих

соціальних, демографічних груп, класів тощо. У політичній психології велике значення мають багаторазові соціологічні опитування (панельні), за допомогою яких можна простежити динаміку політичних явищ і процесів. Для оперативного вивчення громадської думки застосовують так звані зондажні опитування (опитування-блискавки, опитування-голосування). Найпоширеніші анкетні соціологічні опитування: поштові, друкування анкет у засобах масової інформації, телетайпні. Технологію опитувань політична психологія запозичила в соціології.

Тестування — метод психологічної діагностики за допомогою заздалегідь заготовлених стандартизованих запитань та завдань (тестів). У політичній психології завдяки тестуванню можна виявити відмінності у політичних поглядах окремих політиків, між різними явищами, визначити рівень політичної культури, грамотності людини, наявність у неї певних навичок, знань, особистісних характеристик.

Моделювання політичних ситуацій — дослідження політико-психологічних процесів і станів за допомогою їх реальних (фізичних) або ідеальних (насамперед математичних) моделей. Під моделлю тут розуміють систему об'єктів і знаків, які відтворюють окремі істотні властивості системи-оригіналу. У такий спосіб можна змоделювати прогнозований мітинг, дискусію, партійні збори, виборчу кампанію тощо.

Психосемантичний аналіз. Грунтується на психосемантиці — галузі психології, що вивчає генезис, будову і функціонування індивідуальної системи значень в індивідуальній свідомості (образи, символи, символічні дії).

Як правило, що складніші політична дія, процес, явище, то більше методів їх дослідження (у поєднанні) використовує політична психологія.

1.3. Особливості та форми виявлення політичної психології

Можна виокремити щонайменше шість **основних особливостей політичної психології** як науково-прикладної дисципліни.

1. Формування політичної психології у процесі безпосередньої суспільно-політичної діяльності, активності громадян, їх практичної взаємодії між собою, з різними суб'єктами, інститутами влади. Тому і вивчати, аналізувати політичну психологію можна саме з урахуванням цих обставин.

2. Віддзеркалення політичних подій і процесів, яке має фактично поверховий характер. Політичну психологію не можна сприймати спрощено, однозначно, без відповідного осмислення.

3. Домінуюча роль чуттєвих, емоційних елементів свідомості, а не раціональних. Тому політичні процеси важко спрогнозувати, передбачити їх соціальне значення.

4. Швидка і чутлива реакція людини на зміну політичних умов, політичної ситуації. Така політична мобільність властива переважній більшості суб'єктів політики.

5. Неоднозначний вплив різних ідеологій на людей, а точніше на формування, існування політичної психології у процесі зіткнення, боротьби ідеологій. Без такого зіткнення політичний процес взагалі неможливо уявити.

6. Відображення не перспективних, майбутніх, а насамперед сьогоденних, поточних інтересів і потреб людей. Тому політичні процеси, події завжди детерміновані в часі.

Форми виявлення політичної психології [85, *139*]:

- політичні цінності, потреби, інтереси, прагнення, сподівання, воля;
- політичні відчуття, емоції, настрої, думки, забобони, ілюзії, міфи;
- звички, навички, традиції, вдача;
- навіювання, переконання, наслідування, чутки.

Розглянемо коротко деякі з них.

Політичні цінності

Цінності взагалі — це своєрідний об'єкт, що задовольняє потребу суб'єкта — індивіда, групи, верстви населення, етносу. Інакше кажучи, цінність є водночас і властивістю, і об'єктом, що має цю властивість.

Цінності мають матеріальну та ідеальну природу.

Техногенно-природне та соціальне середовища мають певні системи цінностей, які до того ж класифікуються за субстанцією на матеріальні й духовні; за суб'єктами потреб — на цінності людини, організації, об'єднання, суспільства; за соціальними інституціями — економічні, політичні, культурні, педагогічні, сімейно-родинні, релігійні та ін.

Зрештою, розрізняють **цінності-блага** і **цінності-регламенти**. До перших належать такі потреби людини, як матеріальні ресурси, духовні продукти "споживання" та послуги, до других — потреби, що охоплюють моральні, правові та естетичні норми й ідеали, звичаї, традиції.

Цінності поділяють на такі, що **санкціонуються і культивуються офіційно за допомогою широкої мережі спеціальної системи засобів, які є у державі; і такі, що існують на рівні побутової свідомості незалежно від тих, що культивуються офіційно**. Найчастіше між такими цінностями існує значна неузгодженість, а то й глибокі суперечності.

Варто окремо спинитися на системі цінностей.

Система цінностей або окремі цінності поширюються і пропагуються за рахунок символів, символіки. Ідеться про державну символіку, символи партій, організацій, об'єднань, соціальних груп, національностей, національних меншин тощо.

Символи поєднують раціональну суть і раціонально трактоване значення тієї чи іншої соціальної цінності з відповідним емоційним рівнем і гостротою її сприйняття і переживання.

Політичні цінності — це найвищі принципи, що забезпечують злагоду в суспільстві чи в окремих соціальних групах щодо основних цілей і проблем; віра у бажаний і кращий (або найкращий) тип політичної системи, у політичні мету і засоби досягнення такої мети та уявлення про них.

На основі політичних цінностей суб'єкти політичного процесу вибирають відповідний спосіб поведінки.

У складному політичному житті орієнтирами є саме політичні цінності. Врешті-решт завдяки їм люди пізнають світ політики.

У національному суспільстві, як слушно зазначає відомий політолог А. Беднар, **найвищою цінністю, що об'єднує його членів, є збереження цілісності та незалежності держави**. Досягнення цієї мети складне, оскільки потребує узгодження, або консенсусу, ідей і думок багатьох суб'єктів суспільно-політичного процесу.

Консенсус між державами вкрай необхідний, коли йдеться про забезпечення миру і злагоди на світовому рівні. Тут постає проблема групового прийняття рішення, з чим людство стикається постійно.

Політичні потреби

Потреба — це те, що детермінує відповідну активність, спонукає людину або групу людей до певної діяльності.

Передбаченням у свідомості результату задоволення потреби є **мета**.

Потреби поділяються на **біогенні**, **психогенні** та **соціогенні**. Соціогенні мають чи не найскладніший механізм утворення і задоволення, оскільки залежать від знань суб'єкта потреби в певній галузі, рівня освіти, виховання, свідомості тощо.

Вирізняють **потреби економічні, матеріальні, політичні, естетичні, етичні, психологічні, соціальні та суспільні.** Політичні потреби пов'язані з необхідністю реалізації в державній або суспільній діяльності, а також у діяльності окремих соціальних груп, класів, націй, держав відповідних політичних інтересів.

Політичні інтереси

Будь-який колективний інтерес охоплює індивідуальні та групові інтереси. Колективний політичний інтерес лише умовно можна вважати таким, оскільки він ніколи не є штучним поєднанням політичних інтересів окремих учасників політичного життя. Інша річ — спробувати відшукати в політичному інтересі багатьох людей те спільне, єдине, що об'єднує їх на певний, іноді короткий час.

Політичні інтереси — це основні спонукальні мотиви політичної діяльності, а також те, за рахунок чого суб'єкти політичного процесу — особистості, соціальні групи, класи, партії, рухи, об'єднання — виявляють своє ставлення до матеріального, соціального та духовного життя. Таке ставлення є неоднозначним, а тому політичні інтереси класифікують так: індивідуальні, групові, класові, національні, суспільні; державні, партійні, окремих громадських організацій і об'єднань; такі, що виникають стихійно або на основі певних розроблених програм; прогресивні, реакційні, консервативні.

Залежно від особливостей певної країни найважливішими політичними інтересами можуть стати інтереси класів, націй, національних меншин, окремих соціальних, релігійних, етнічних, демографічних груп (наприклад, молоді) та ін.

Політичні думки

У вузькому розумінні політичні думки — це один із напрямків суспільствознавства, а в широкому — конкретний продукт політичного мислення.

Політичні думки як феномен є предметом вивчення багатьох наук.

Політична думка формує уявлення людей про суспільство, відносини з іншими людьми, індивіда та колективу, групи, держави, суспільства, а відтак вона є невіддільною складовою світогляду людини.

Якщо звернутися до історії, генези політичних думок, то можна виокремити певні **системи політичних поглядів**, а саме: **матеріалістичні й ідеологічні, світські й теологічні, революційні, консервативні, ліберальні та реакційні**.

Політичні міфи

У політиці, політичній діяльності дуже поширені міфи, міфотворчість.

Спочатку розглянемо поняття міфу, міфологеми.

Політичний міф — це реально існуюче хибне уявлення про політичні відносини та дії, свідомо чи несвідомо доповнені різними абстрактними вигадками, висновками, фантазіями або й легендами.

Кожна країна, нація, народ мають власні, сформовані у певній ситуації національні міфи.

Оскільки політичні міфи грунтуються на перекрученому, містифікованому образі певної політичної, економічної чи іншої ситуації, вони досить швидко поширюються. Часто міфи підносять до рівня офіційної політики, усіляко підтримують, використовують як дієві засоби маніпулювання свідомістю людей.

Міфи широко використовують у політиці, оскільки за ними досить легко можна приховати справжню мету. Часто це вдається завдяки тому, що тим, кому адресовані міфи, як правило, бракує достовірної, об'єктивної інформації про явища, які неправильно інтерпретуються, до того ж багатьом людям властива досить низька політична культура. Так, успішно поширюються міфи, пов'язані з "образом ворога", "справжньою демократією", "жидомасонами" та ін. Такі міфи у формі відповідної інформації простіше сприйняти на віру, ніж спробувати розібратися в них по суті.

Міфи-обіцянки багато політиків широко використовують у своїй практичній діяльності з урахуванням того, що люди "проковтнуть" їх як незаперечну інформацію.

Політичні міфи здебільшого персоніфіковані, пов'язані з конкретними людьми (особистостями). Тому їх як засіб маніпулювання людьми (а то й усім суспільством) використовують певний час і саме стільки, скільки вони у змозі впливати на свідомість тих, заради кого їх створюють.

Окремі міфи живуть досить довго. Це, наприклад, міфи про любов підлеглих до свого вождя, короля, царя, лідера партії. Або міфи про віру всього народу країни у певну ідею, ідеологію. Такі міфи ще недавно успішно створювалися й поширювалися в країнах так званого соціалістичного табору, в колишньому СРСР. Вони активно підтримувалися ідеологічною пропагандою за допомогою вигадок-маніфестів на кшталт "Морального кодексу будівника комунізму" чи "Закону про боротьбу з пияцтвом і алкоголізмом". А що вже говорити про численні міфи сто-

совно “батьків народу”, “ідеалів нації”, “великих керманичів” тощо. У цьому разі творцями ілюзорних міфів були саме ті, кого насправді мало цікавила конкретна людина, нація, народ, “вождями” якого вони хотіли себе бачити і відчувати.

Політичні традиції

Політичні традиції — це звичаї і правила поведінки у політичному житті, що склалися історично і передаються від покоління до покоління. Інакше кажучи, це поважання і додержання певного політичного порядку, форм політичної дії, певна політична практика. Така практика є конкретно-історичною, притаманна певному народові, нації і невіддільна від них, їх способу і особливостей життя.

По суті, політичні традиції є найважливішими факторами формування політичної культури людини (особистості), соціальної групи, класу, політичної партії чи об'єднання, нації, народу.

Політичні традиції існують у формі звичаїв, певних принципів і норм поведінки, ритуалів та обрядів.

Політичні традиції бувають ***прогресивні***, ***регресивні***, ***консервативні***, ***ліберальні***. Вони передаються різними способами: усно, письмово, зорово та інституціонально.

1.4. Політична психологія та інші науки

Політична психологія має певні зв'язки з іншими науками, що порізному впливають на неї, детермінують, зумовлюють її стан, подальший розвиток і перспективи.

Щоб знайти спільне та виокремити особливе у психології та інших науках, слід постійно вдосконалювати наукові завдання і конкретний предмет дослідження тієї чи іншої науки.

Очевидно, що **політична психологія має багато спільного насамперед з психологією і певною мірою похідного від неї**. Це пояснюється тим, що предметом дослідження психологічної науки є конкретні факти психологічної діяльності, психологічні властивості особистості (характер, темперамент, вольові якості тощо), тобто психологія вивчає факти, закономірності, механізми психіки — внутрішнього світу людини.

Політичну психологію можна розглядати у контексті трьох основних груп психічних явищ: психічних процесів; психічних станів; психічних властивостей.

Оскільки наукою про закономірності становлення соціально-психологічної реальності, про її структуру, механізм розвитку та функціонування є **соціальна психологія**, то саме вона найтісніше пов'язана з політичною психологією [25, *9*]. Ці науки багато в чому поєднують предмет і завдання, але найважливіше те, що обидві вони торкаються у той чи інший спосіб проблем спілкування, психології особистості, малої групи, прийняття рішень тощо.

Ефективність політики залежить безпосередньо від характеру використання філософського знання. Отже, **політична психологія не може розвиватися як наукова дисципліна без урахування особливостей розвитку такої філософської науки, як філософія політики**, тим більше що предметом цієї науки є не що інше, як політична влада в усіх її формах [25, *6*]. Оскільки остання має на меті розкрити загальні закономірності політики, визначити внутрішню логіку її розвитку, зв'язки з іншими сферами суспільного життя (економічного, духовного, соціального), то можна вважати, що **філософія політики вивчає загальне, тоді як політична психологія — особливе, а саме — психологічні особливості політичних явищ, процесів тощо.**

Політична психологія функціонує і як певна складова соціальної філософії, оскільки містить дослідження суспільства, соціальних спільнот і верств, соціальних дій і соціальних взаємозв'язків у суспільстві [106, *5*].

Проблематика політичної психології тісно пов'язана з питаннями, які досліджує соціологія — наука про суспільство. **Із соціологією політичну психологію єднає вивчення закономірностей, які спостерігаються у суспільних явищах, а також поведінки окремих суб'єктів соціально-політичних процесів.**

Ще тісніший зв'язок політичної психології з політичною соціологією, оскільки її предметом є закони взаємодії всіх структур і сфер життєдіяльності суспільства з політичними, соціально-політичними потребами, інтересами, діяльністю особистостей, соціальних груп, етносів (народів), їх організацій, рухів, інститутів [80, *9*].

З іншими науками політичну психологію зближує певна схожість, подібність понятійних апаратів. Так, понятійний апарат політичної психології досить близький до понятійного апарата психології, філософії, політології, соціальної психології та інших наукових дисциплін. Однак він має й суто специфічні поняття, особливість яких зумовлена інтелектуально-почуттєвими якостями. **Само почуттєве сприйняття людиною політичної ситуації призводить до того, що в історії політики і політичної діяльності існує так багато логічно незрозумілих політичних дій** [24, *91*].

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Зміст поняття “політична психологія”, його генеза.
2. Предмет і метод політичної психології.
3. Основні напрямки політичної психології.
4. Предмет і метод дослідження політичної психології.
5. Основні особливості політичної психології.
6. Політичні цінності, політичні потреби, політичні інтереси, політичні думки, політичні міфи, політичні традиції.
7. Взаємозв’язок політичної психології з іншими науками, насамперед суспільними.

Розділ 2

ПСИХОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

2.1. Політична свідомість як психологічний феномен

Розглядати суть політичної свідомості можна лише за умови окреслення питання взаємозв'язку психіки і свідомості.

Найвищим рівнем розвитку психіки людини є свідомість як результат спільного способу буття людей, їх довготривалої трудової діяльності.

Свідомість має такі характерні особливості і компоненти:

- знання про навколишню дійсність, природу, суспільство. Тобто рівень свідомості залежить безпосередньо від рівня знань і соціального досвіду людини. З інтенсивним розвитком людини потреба в знаннях стає дедалі гострішою;
- виокремлення людиною себе в предметному світі як суб'єкта пізнання. Пізнаючи себе, людина критичніше зіставляє себе з іншими людьми. Процес самопізнання сприяє більш дієвій самореалізації особистості;
- цілеспрямованість, планування власної діяльності та поведінки, передбачення її результатів. Йдеться про бік свідомості, пов'язаний із самоконтролем, коригуванням людиною своїх дій, їх удосконаленням;
- ставлення людини до об'єктивної дійсності, до інших людей, до самої себе. Це пов'язано з самооцінюванням, самокритикою, причому особливу роль тут відіграє саме емоційно-вольова сфера людини.

Свідомість людини не лише характеризується активністю, а й тісно пов'язана з нею. У процесі постійного відображення дійсності інформація, що надходить до мозку, не механічно віддзеркалюється, а обробляється ним свідомо — відповідно до мети, завдання та соціального досвіду людини.

Стан, рівень розвитку, виявлення свідомості у кожної людини різні і залежать від багатьох компонентів — знань, наукового світогляду, ідейних і моральних засад та переконань, ставлення до себе та до інших людей тощо.

Специфічною людською формою духовно-практичного відображення та фіксування відповідних об'єктивних процесів дійсності, світу людського буття на рівні явища є буденна свідомість. У житті основним принципом функціонування буденної свідомості є так званий здоровий глузд. Буденна свідомість виконує роль необхідного компонента суспільно-історичної практики людей і відповідних їй форм суспільної та індивідуальної свідомості.

По суті, буденна свідомість, як і свідомість загалом, має суспільно-індивідуальну природу. Як форма духовно-практичного освоєння світу вона є суб'єктивним образом об'єктивно існуючого світу. Водночас, оскільки такий образ належить конкретному суб'єкту, він також відображає своєрідність, унікальність його життєвого досвіду і досвіду конкретних соціальних груп суспільства.

Психічне життя, свідомість і діяльність людини завжди тісно взаємопов'язані, зазнають взаємовпливу.

Розглянемо феномен політичної свідомості.

Згідно з визначенням, наведеним у політологічному словнику, **політична свідомість — це опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблеми влади, формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів; сукупність поглядів, оцінок, установок, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають відносної самостійності** [82, *267*].

До основних сфер політичної свідомості належать такі:

- ***політична наука*** — політичні теорії, концепції, гіпотези;
- ***політична ідеологія*** — політичні цінності, ідеали, доктрини, гасла, програми;
- ***політична психологія*** — політичні відчуття, думки, настрої, воля, спрямованість тощо.

Політична свідомість є віддзеркаленням реалій буття, тобто вона тісно пов'язана з розвитком продуктивних сил, з особливостями політичної системи суспільства та суспільно-політичними відносинами, що існують у цій системі, станом освіти, культури.

Як одна з найважливіших характеристик політичного життя суспільства політична свідомість має певні особливості, умови виникнення та шляхи формування. Передумовою формування такої свідомості є те, що людина починає усвідомлювати свою групову належність, групову ідентичність і водночас те, що вона неспроможна реалізувати власні та групові інтереси без вступу в певні відносини з політичною владою. Політична свідомість притаманна конкретній людині вже тоді, коли вона

усвідомлює свій громадянський статус, громадянську позицію, а разом з ними і реальну потребу, а то й необхідність впливати на владу.

Для формування політичної свідомості вкрай необхідні аналітично-критичне ставлення до навколишнього середовища, дійсності та осмислення їх, наявність у людини конкретних норм, цінностей, ідеалів, чітке усвідомлення власної мети та мети політичної сили, структури (групи, партії, об'єднання, організації тощо), до якої людина неформально належить.

За змістом **політична свідомість включає в себе певні політичні ідеї, погляди, теорії, інтереси, настрої, почуття**, а за специфікою прояву вона активно впливає на інші форми суспільної свідомості, має часто досить високий ступінь відображення соціально-класових інтересів.

Розрізняють **політичну свідомість масову, групову, індивідуальну, буденну** і **науково-теоретичну**.

Перші три форми свідомості пов'язані з її суб'єктами, а дві останні визначаються глибиною відображення дійсності. Буденна свідомість формується на основі повсякденного життя людей, досвіду їх діяльності. Для неї характерні нестійкість, суперечливість, фрагментарність, відповідна емоційність, несистематизованість. Науково-теоретична політична свідомість відрізняється від буденної тим, що грунтується на цілеспрямованому дослідженні, постійному аналізі політичного процесу. А тому вона більш систематизована, цілісна, здатна до прогнозування розвитку та змін.

Виокремлюють також ***основні типи політичної свідомості***: державну та недержавну.

Державний, або етатистський, тип політичної свідомості грунтується на позиції, що найвищими, найважливішими є інтереси держави (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс).

Недержавний, або анархістський, тип політичної свідомості, навпаки, виникає там, де політичну владу вважають злом, а державу — експлуататором, ворогом свободи.

Основні функції політичної свідомості:

- ***пізнавальна*** — система знань про політичну дійсність загалом;
- ***оцінювальна*** — забезпечення і сприяння орієнтації у політичному житті на основі оцінювання політичних подій;
- ***регулятивна*** — орієнтування стосовно участі у політичному житті;
- ***інтегруюча*** — сприяння об'єднанню окремих соціальних груп, суб'єктів політичного процесу на основі спільних ідей, цінностей, установок;

• ***прогностична*** — передбачення особливостей розвитку політичного процесу, подій;

• ***нормативна*** — створення загальноприйнятого образу майбутнього.

Між наукою та ідеологією існують суттєві відмінності. Якщо основною метою науки є пошук абсолютної істини, то для ідеології основним є захист та обґрунтування інтересів певних соціальних сил. Звичайно, для останнього політики і політичні сили використовують результати наукової діяльності.

Наука більш єдина, цілісна, ідеологія — більш урізноманітнена, диференційована, оскільки політичні інтереси різних учасників політичного життя надто різняться. Існує широке розмаїття теорій, ідей, ідеалів, інтересів, цінностей, програм, символів — усього того, з чого, власне, і складається кожна окрема конкретна ідеологія.

Як і більшість форм суспільної свідомості, політична свідомість має два рівні — ***ідеологічний*** та ***психологічний***. Оскільки нас цікавить саме другий рівень, то **політичну свідомість можна вважати сукупністю почуттів, усталених настроїв, традицій, ідей і певних теоретичних систем, які відображають найістотніші інтереси великих соціальних груп, їх ставлення одна до одної і до політичних інститутів суспільства** [48, *207*].

Політична свідомість є не що інше, як сприйняття людиною частини життєвої реальності, яка безпосередньо пов'язана з політикою. Це суб'єктивний образ відповідної політичної системи.

Носіями політичної свідомості є багато суб'єктів: особистість, група, клас, нація, маса, суспільство. Свідомість кожного з цих суб'єктів має певні особливості і потребує окремого наукового розгляду.

Структурно політична свідомість включає такі ***аспекти***:

• ***політико-психологічний*** — настрої, почуття, наміри, установки, мотиви, переконання, воля та ін.;

• ***політико-ідеологічний*** — цінності, ідеали, ідеї, доктрини, погляди, концепції, теорії;

• ***політико-дієвий*** — свідомість консервативна, ліберальна, радикальна, реформістська та ін.

Політична свідомість формується у процесі пізнання суб'єктом певних політико-владних відносин, політичних інтересів, установок, цінностей, а також у процесі політичного виховання, формування політичної культури суб'єкта політики.

Досить складним психолого-соціальним феноменом є національна самосвідомість як багаторівневе, багатофункціональне явище. Варто зазначити, що усвідомлення насамперед себе є основою усвідомлення інших, а відтак національна самосвідомість є передумовою, основою свідомого бачення та розуміння усього, що оточує націю. Аналогічно, що більше нація знає про своїх сусідів, інші спільноті, то більше вона пізнає і саму себе. Виходячи з цього про націю можна говорити, з одного боку, як про спільноту, що має специфічні ознаки та особливості, а з другого — вона певною мірою набуває ознак, властивих іншим націям і народам.

Проблему свідомості потрібно розглядати у тісному взаємозв'язку з проблемою цінностей ідеологій.

Для кожного суспільства характерні певні ідеї, цінності, норми, у тому числі й політичні. Усі вони мають соціальне коріння — історичне, економічне, політичне.

Політичні ідеї — не реальність, а уявне, позірне бачення людьми тих чи інших явищ, станів, тобто **ідеї завжди відрізняються від реальності**, вони лише окреслюють бажання людини, спонукають її до дії з метою реалізації ідей, їх перетворення на реально існуючі цінності.

Політичні ідеї, погляди, уявлення, об'єднуючись у певну систему, утворюють політичну ідеологію. Тому структурно політичні ідеології складаються з політичних теорій, ідей, суспільно-політичних ідеалів, цінностей, концепцій політичного розвитку, політичних символів, програм тощо.

Політичні ідеології виникли в епоху Просвітництва, коли була висунута ідея прогресу та обґрунтовано можливості створення раціонального суспільного порядку на основі певних, сформульованих людьми цілей.

Існує кілька тлумачень ідеології як суспільного явища.

Прихильники **розширювального тлумачення ідеології**, зокрема Т. Парсонс, вважають, що ідеологія — це система цінностей, властива конкретному суспільству, яка орієнтує соціальну діяльність у конкретному напрямку.

Директивне тлумачення ідеології було властиве марксистам. Вони намагалися відокремити ідеологію від інших форм політичної свідомості та вбачали в ній різновид наукового знання, притаманний певному соціальному класу, насамперед класу-гегемона — пролетаріату.

Відомі політологи, соціологи, політичні психологи М. Вебер, Е. Дюркгейм, К. Мангейм та інші наголошували на **культурологічному тлумаченні ідеології**.

Роль ідеологій у суспільному житті зумовлюють такі їх ***функції***:

- ***орієнтаційна*** — спрямовує діяльність людей;
- ***інтегративна*** — узгоджує інтереси людей;
- ***соціально-представницька*** — відображає та захищає інтереси певних соціальних груп населення;
- ***амортизаційна*** — послаблює соціальне напруження;
- ***пропагандистська*** — формує відповідний імідж держави, класу, нації та ін.

З-поміж багатьох ідеологій виокремлюють три основні, найпоширеніші — ***лібералізм***, ***соціалізм*** і ***консерватизм***.

Кожну з цих ідеологій можна також певним чином розмежовувати, розглядати різні її форми. Ліберальну ідеологію поділяють на класичний і сучасний лібералізм. Існує багато форм соціалізму, зокрема, часто його неправильно ототожнюють з марксизмом, соціал-демократією. Консерватизм можна розглядати також за різними модифікаціями — французькою, американською та ін.

Політичні ідеології виконують такі важливі **соціальні функції**, як **пізнавальну**, **мобілізаційну**, **нормативно-регулювальну**, **контрольну**, **функцію політичної соціалізації**.

Основу свідомості становлять знання, які засвоїла особа. Разом з тим свідомість — це не тільки знання, а й відповідне ставлення до них і, що дуже важливо, активне їх використання на практиці у процесі самореалізації, соціальних перетворень. Це потрібно враховувати і при визначенні та дослідженні феномена політичної свідомості.

Оскільки **політична свідомість є вираженням інтересів людей**, кожна група людей, клас формують свій тип ідеології, зумовлений їх місцем у системі суспільного виробництва, закріпленого відносинами власності.

Наявність і взаємодія різних типів політичної свідомості набирає форм ідеологічного протиборства. Їх розглядають не лише в політичній психології, а й у таких науках, як філософія політики, конфліктологія, соціальна психологія, політологія та ін.

Політична свідомість має два рівні, які тісно переплітаються і взаємодіють — ***буденний*** (***емпіричний***) і ***теоретичний*** (***науковий***). Буденний рівень є результатом стихійного процесу духовного засвоєння дійсності, а теоретичний передбачає більш-менш організовану духовну діяльність. До такої діяльності потрібно бути не лише схильним, а й певною мірою підготовленим. Тут уже йдеться про відповідні політичні технології, або інженерії.

На буденному (емпіричному) рівні політична свідомість постає у формі певних відчуттів, уявлень, переживань, ілюзій тощо. Усвідомлення політики на теоретичному (науковому) рівні передбачає глибоке пізнання сутності політичних явищ, свідоме їх використання у вирішенні конкретних політичних завдань, коригування політичних рішень і дій.

Як своєрідне відображення дійсності **політична свідомість має певну самостійність**, оскільки знання людини про ті чи інші процеси та явища не є простим їх відображенням, а результатом творчого осмислення, опрацювання, усвідомлення.

Суспільства, як і рухи, партії, об'єднання, групи, окремих громадян, не можна уявити без ідеології, тобто системи певних ідей, що їх об'єднують або роз'єднують.

Політичні ідеології є різновидом ідеологій, сукупністю певних ідей, норм, цінностей, символів, традицій, які об'єднують людей, спонукають їх до спільної політичної дії, боротьби.

За всіх розбіжностей високих ідей, мети різні ідеології об'єктивно вимушені співіснувати в суспільстві навіть в умовах політичної боротьби. У демократичних суспільствах гостро постає питання не лише співіснування, а й встановлення діалогу між політичними опонентами.

Кожна ідеологія хоча й декларує певні позитивні ідеї, мету, все-таки досить обмежена; ідеологіям притаманні такі вади, як примітивізм, тенденційність, догматизм, надмірна системність [54, *73*].

Серед політологів, окремих політиків спостерігається певна упередженість стосовно поняття "державна ідеологія". Існує погляд, нібито такої ідеології не існує. Водночас вона існує як своєрідна рамкова ідеологія державного будівництва.

Ідеології надто живучі, здатні оновлюватися, мімікрувати, пристосовуватися до конкретних суспільно-політичних умов. Яскравим свідченням цього є комуністична, соціалістична ідеології. Свого часу М. Бердяєв зазначав, що соціалізм власне не висунув і не запропонував жодних цінностей, окрім цінностей матеріального забезпечення, задоволення потреб [13, *25*].

Потреба влади є причиною політичної поведінки, а отже, політична свідомість і політична поведінка взаємопов'язані, взаємозалежні, про що йтиметься далі.

Щоб стати фактором, який спричиняє дію, **потреба має трансформуватися в мету** (цілі). Формою її вираження є політична ідея.

Система поглядів та ідей, в яких усвідомлюється й оцінюється ставлення людей до дійсності та один до одного, а також міститься мета

(програма) соціальної діяльності, становить ідеологію. Ще точніше: **у сучасній політології ідеологію трактують як систему цінностей людей, що включені в політичну діяльність**.

2.2. Психологія політичного мислення

Мислення взагалі — це вища абстрактна форма пізнання об'єктивної реальності.

Політичне мислення пов'язане передусім з пізнанням реалій, що разом становлять політичне життя в усій його різноманітності. Інакше кажучи, **політичне мислення — це опосередковане й узагальнене відображення людиною (політиком) політичних явищ і процесів об'єктивної дійсності в їх історичних, часових зв'язках і відносинах**.

Як і будь-яке інше, політичне мислення щонайтісніше пов'язане з мовою — основним знаряддям формування та способом існування думки (думок).

Мислення, розумова діяльність людини також органічно і нерозривно пов'язані з реальною соціальною практикою, яка є джерелом розумової діяльності.

Політичне мислення уможливлює наукове пізнання всього, що зумовлює політику, її існування, пізнання суті та особливостей політичних явищ і процесів. Воно дає змогу не лише пізнавати, а й передбачати, прогнозувати розвиток політичних подій, сприяє формуванню особистості, її навичок, здібностей, політичної культури.

Політичне мислення політика розвивається і формується під час безпосередньої активної пізнавальної діяльності, під впливом і на основі всього досягнутого людством у процесі його історичного розвитку.

У психології, політичній психології активно дискутуються питання щодо типу політичного мислення як певного способу використання індивідом інформації для отримання певних результатів. Дехто з учених підтримує погляд американського вченого Ш. Розенберга, який наголошує на існуванні трьох типів політичного мислення: послідовно-ситуаційного, лінійного та систематизованого.

Послідовно-ситуаційне мислення акцентує увагу на тому, що політична реальність — це нібито певна послідовність та узгодженість подій, явищ, ситуацій. Людям (політикам) з таким типом мислення важко абстрагуватися, узагальнювати, відшукувати певні аналогії.

Лінійне політичне мислення властиве тим, хто пов'язує певну політичну подію з якоюсь основою, а решту вважає похідними від першої. Таке мислення є досить аналітичним.

Систематизоване політичне мислення притаманне тим, хто вважає, що політика будується на системі певних взаємин, явищ, процесів, подій.

Політичному мисленню властиві практично такі самі розумові дії та операції, як і будь-якому іншому, зокрема аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування, класифікація, систематизація.

Те саме стосується і форм мислення, оскільки результати процесу мислення (думки), як відомо, існують у формі суджень, міркувань, умовиводів і понять.

Окремо варто згадати індивідуальні особливості політичного мислення. Вони зумовлені характером життя людини-політика, особливостями діяльності, типом нервової діяльності, співвідношенням першої та другої сигнальних систем.

Коротко охарактеризуємо основні індивідуальні особливості мислення.

Самостійність мислення. Вона притаманна людям (у тому числі тим, хто займається політикою), які спроможні самостійно ставити перед собою і розв’язувати певні завдання без допомоги ззовні, інших людей. Такі люди досить активно й ефективно враховують і використовують крім власного досвід інших людей, творчо його опрацьовують, критично підходять до аналізу теорії та практики суспільного життя.

Критичність мислення. Люди з такою особливістю мислення не просто критично оцінюють усе, що знають, бачать, уміють і роблять вони самі та інші люди, вони не піддаються сліпо впливу думок, поглядів, спонукань інших людей. Як правило, такі люди (політики) добре володіють мистецтвом визначення відмінності між “за” і “проти”, прийняття виважених рішень. І перша, і друга особливість мислення, як правило, формується з набуттям людиною не лише знань, а й відповідного життєвого досвіду.

Глибина мислення. Ця особливість мислення властива людям (політикам), які вміють глибоко проникати в сутнісні особливості тих чи інших сентенцій, явищ, подій; відокремлювати основне від другорядного, стороннього; визначати причинно-наслідкові зв’язки та особливості розвитку суспільних явищ тощо.

Гнучкість мислення. Така особливість мислення не досить поширена. Вона властива тим, хто вміє швидко змінювати думки і потім, звільняючись від того, що вже закріпилося в них самих, у їхній свідомості в результаті життєвої практики. Такі політики, зокрема, швидко опановують різноманітні й особливо прогресивні політичні технології і досконало ними володіють. Уміння вибирати часто нетрадиційні, нестандартні прийоми та засоби вирішення конкретних проблем допомагає таким по-

літикам успішно адаптуватися до конкретної ситуації, діяти раціонально та ефективно.

Широта мислення. Якщо людина (політик) спроможна охоплювати широке коло питань, пов'язувати їх, виокремлювати основне і другорядне і після цього приймати альтернативно-оптимальні рішення, це означає, що вона мислить широко. Така якість найчастіше характерна для людей високоосвічених, ерудованих.

Швидкість мислення. Така якість притаманна людям (політикам), які вміють швидко розібратися у складних ситуаціях, приймаючи найбільш обмірковані, правильні, оптимальні рішення. Певною мірою швидкість мислення залежить і від психологічного стану людини, рухливості її нервових процесів, однак здебільшого люди набувають такої якості в результаті грунтовного навчання, тренування розумової діяльності.

Творчість мислення. Ця якість особливо потрібна людині, що займається духовною, творчою, політичною діяльністю, вона пов'язана насамперед з умінням мислити нестандартно, оригінально, досконало володіти знаннями і досвідом діяльності інших людей, приймати нестандартні рішення.

Зазначені індивідуальні особливості політичного мислення розвиваються і вдосконалюються лише в процесі постійної розумової та практичної діяльності людини.

Будь-яка політична дія є результатом почуттєвого сприйняття, відповідного осмислення конкретних ситуацій, явищ, вчинків найрізноманітніших суб'єктів політики.

Аналізуючи політичні події, явища, процеси, політик постійно повинен розглядати їх не лише у сутнісному стані, а й стосовно психології окремих суб'єктів.

Синтезуючи політичні явища, політик ставить за мету визначити логіку їх розвитку, спрогнозувати перебіг подій, усвідомити, кому і якою мірою ті чи інші дії потрібні й вигідні.

У політичному мисленні своєрідно виявляють себе абстрагування та конкретизація, оскільки будь-які дії мають бути перекладені на мову політики з огляду на політичні ідеї, цілі, погляди, позиції, інтереси.

Політичний аналіз передбачає, по-перше, вивчення взаємодії структур, що діють у політиці, а по-друге — встановлення зв'язків і особливостей, розвиток і використання яких можуть забезпечити найбільший ефект у політиці.

Своєрідною функцією процесу політичного мислення є політична ідеалізація. Для ідеальних побудов, прогнозів у політиці потрібні

раціональні, виважені підстави, фундамент для таких прогнозів. За інших обставин політична ідеалізація є елементарним фантазуванням, прожектерством.

Украй обережно політик має використовувати різноманітні аналогії у процесі політичного мислення, оскільки такий шлях пошуку істини, прийняття політичного рішення спрощений. Аналогія не може бути достатнім аргументом при прийнятті політичного рішення, оскільки ідеально схожих політичних процесів практично не існує.

З огляду на те що в політичній діяльності досить поширеним є моделювання як розумове уявлення про щось більш-менш конкретне (програми партій, рухів, державні плани, економічні моделі тощо), то політичне моделювання досить предметне і широко застосовується.

Завершити розгляд проблем політичного мислення варто такими новелами.

Певною мірою усі люди однакові. Це найпомітніше, якщо вони належать до однієї раси, нації, культури. Однак між людьми є багато такого, що робить кожного неповторним, особливим. Це — особистісна неповторність. Будь-які спроби нівелювати людей, зводити до певного шаблону, стандарту завжди можуть призвести до трагедій сотень тисяч громадян. Підтвердженням цього є колишні тоталітарні системи комуністичного виховання, які завдали величезної шкоди насамперед звичайним людям, яких позбавляли особистісних рис, називаючи єдиною спільнотою — "радянським народом".

Концепцій особистості багато. Однак найчастіше психологи і психіатри використовують цей термін для позначення особливого стилю поведінки, що найпомітніше засвідчує особистість.

Індивідуальні відмінності людей найпомітніші в їх темпераменті, манері поведінки, спілкування. Ці відмінності істотно впливають на характер, особливості політичної, суспільно корисної діяльності. Саме тому в політиці широко використовують такі явища, як імідж, іміджмейкерство. Вони передбачають створення або довершення своєрідного портрета політика з метою зробити його більш яскравим, вигідним, помітним. За основу створення кращого іміджу політика беруть найбільш яскраві риси, відмінності або створюють їх штучно.

Кожна людина як особистість має певні потенціали розвитку. Найважливішим є духовний потенціал як результат усієї життєдіяльності людини — її праці, пізнання, спілкування. Інакше кажучи, крім конституційно-психологічних передумов формування індивідуальності, які

людина певною мірою успадковує природно, генетично, існує більш суттєве, те, що напрацьовується переважно цілеспрямовано упродовж усього життя. Отже, неповторність, своєрідність людини — це поєднання генетичної і розвинутої неповторності, а духовно-психологічний потенціал не є і не може бути статичним.

У процесі політичної діяльності, як і будь-якої іншої, і особливо розумової, людина наштовхується на різноманітні соціально-психологічні бар'єри, намагається їх подолати. Насамперед це соціально-психологічні бар'єри діяльності та спілкування. Так, досягнення, набуття нових, більш грунтовних знань потребує твердості, цілеспрямованості, працелюбності, щоб примусити себе засвоїти нову, більш складну інформацію.

2.3. Психологія масової свідомості та громадської думки

Як відомо, вирізняють малі, великі соціальні групи і так звану масу.

Крім поділу груп на великі та малі існує поділ на первинні і вторинні групи, формальні і неформальні, референтні та ін.

До ***первинних груп*** належать сім'я, сусідські та приятельські групи, яким властиві "тепліші", ніж в інших групах, стосунки.

Вторинні групи — це формалізовані структурні спільноти, створені на офіційних засадах: колективи підприємств, установ, військові, поліцейські підрозділи тощо. У таких групах стосунки менш "теплі" й емоційні, а більше формалізовані та зорганізовані.

Формальні групи характеризуються стосунками між членами групи, які обумовлені офіційними нормами: законами, статутами, інструкціями, наказами, штатним розписом.

Неформальні групи — це групи, де контакти між людьми регулюються взаєминами симпатії, нормами, які склалися стихійно, або нормами неофіційних інститутів ("дружба").

Референтні групи — це групи, з якими людина ідентифікує себе, вважаючи їх за певний еталон, взірець поведінки, критерій діяльності. З цією групою людина порівнює свої вчинки, дії, статус, свідомість, смаки та ін. За великим рахунком, референтна група орієнтує людину на конкретний шлях соціалізації, вибір відповідних життєвих альтернатив. Люди завжди намагаються належати, ввійти до референтної групи, оскільки саме за її допомогою вони оптимально самореалізуються, самовдосконалюються.

Під малою групою розуміють нечисленну спільноту людей, які перебувають у найбезпосереднішому психологічному контакті [76, *284*].

Незважаючи на те що малі групи істотно різняться, їх найчастіше класифікують за такими ознаками: час існування; ступінь тісноти контактів між членами групи; специфіка цілей, які ставить перед собою група; демографічні ознаки (вік членів групи, їх стать, професія та ін.).

Малими групами є сім’я, невеликий трудовий колектив, студентська, учнівська групи, тимчасові творчі колективи та ін. Кожна з таких груп утворюється на основі певних цінностей, інтересів, орієнтацій.

Суспільні відносини у малих групах мають форму безпосередніх особистих контактів. Орієнтовно малі групи налічують 3–7 чоловік.

Малі групи бувають первинні (сім’я, група друзів, сусіди) і вторинні (безпосередні контакти між членами групи відсутні).

Малі групи можна також класифікувати як формальні та неформальні, де є членство, і референтні (люди приймають норми таких груп, але реально в такі групи не включені).

Розрізняють два види великих соціальних груп: ті, що виникли стихійно, випадково (натовп, публіка, аудиторія), і власне соціальні групи (класи, нації, жінки, молодь, професійні групи та ін.).

Специфічними регуляторами поведінки людей у великих соціальних групах, на відміну від малих, є звичаї, традиції, мораль.

Маса — це велика кількість людей, які певний час перебувають у безпосередньому контакті (наприклад, пікет, маніфестація, мітинг, демонстрація). До поняття “маса” близькі, хоч і не тотожні йому, поняття “натовп”, “юрба”, “публіка”. Разом з тим і масу, і натовп утворюють відчужені людські індивіди, що мають особисті інтереси, які не збігаються з інтересами інших людей. Отже, це “тимчасова спільнота” людей, об’єднання яких є випадковим, стихійним, короткочасним.

“Прагнення до збільшення, — пише Е. Канетті, — це перша й основна властивість маси. Вона захоплює всякого, хто перебуває у межах її досяжності... Природна маса — це відкрита маса: її збільшення нічим не обмежене. Будинків, дверей, замків вона не визнає, все, що зачинене — підозріле для неї. Відкрита маса існує, доки росте. Її розпад починається щойно вона перестає рости” [41, *185*].

Чи не найдокладніше характеризує масу Г. Лебон. Він вважав, що маса нічого не робить навмисне; не здатна до довгочасного бажання; між бажанням і його здійсненням не допускає ніякого часового відстрочення; не має поняття про неможливість будь-чого; схильна до крайнощів, не має жодних вагань, хвилювань; збуджується лише через

надмірне роздратування; підвладна магії слова; ніколи не прагне Істини; не може обійтися без вождя [55, *171–172*].

За всіх розбіжностей в індивідуальній психології маса, натовп все-таки тимчасово утворюють певну спільність, яка має щось на зразок "колективної душі".

Маса, натовп небезпечні тим, що людина в них втрачає власні риси і властивості, почуття відповідальності. Тут діє психологія непереборної сили, здатної на те, на що окрема особа ніколи не наважиться. За визначенням Е. Канетті, З. Фрейда, у масі, натовпі навіть інтелігентна людина стає варваром. Розглядаючи масу, натовп як деструктивну, руйнівну силу, Г. Лебон вважав, що натовп поділяється на два типи: гетерогенний (різнорідний) — невиразний, вуличний (зібрання людей у суді, театрі, парламенті) та гомогенний (однорідний) — секти, класи, касти. На думку Г. Лебона, велику владу над натовпом мають божевільні, галюцинати, епілептики, яких він часто обирає своїми вождями. Однак таких вождів натовп швидко позбувається, міняє. Саме яскраво виражена бездарність, а не розумна та освічена людина є ідеалом натовпу. Освіченість, талант лідерові натовпу скоріше заважає, ніж допомагає.

Маса, натовп вірять словам і закликам лідерів, вождів і підкоряються їм, інтенсивно, підсвідомо виконують їх накази і тому спроможні на нелюдські дії та вчинки.

Психологію маси, натовпу активно використовують у політичній боротьбі опозиційні, деструктивні сили. Прикладів цього маємо досить у будь-яких країнах, у тому числі посткомуністичних, в Україні. Найнебезпечніше при цьому те, що кожен член маси, натовпу цілковито впевнений у безкарності своїх дій. Ним керує енергія деструктивізму, свавілля, агресії, що становить елементарну загрозу як для інших людей, так і для суспільства загалом.

Маса має специфічні психологічні особливості. Отже, йдеться про психологію масової свідомості.

Масова свідомість — один з видів суспільної свідомості, найбільш реальна форма її практичного існування та втілення. Це особливий, специфічний вид свідомості суспільства, властивий величезній кількості людей ("масі", "масам") [86, *166*].

В "ідеалі" масова свідомість мала б дорівнювати сумі свідомостей окремих індивідів, соціальних груп. Однак об'єктивно це неможливо, а тому йдеться про масову свідомість як збіг (поєднання або перехрещення) основних, найбільш значущих компонентів певної кількості різноманітних (великих і малих) груп суспільства.

Масова свідомість має специфічні ознаки. Це якості, що відповідають певній масі людей у конкретний час. Інакше кажучи, у масовій свідомості сконцентровані знання, уявлення, цінності, норми, які поділяє певна сукупність індивідів. Вони формуються у процесі спілкування, спільного сприйняття соціально-політичної інформації, визначення ставлення до неї.

Поняття "маси", як уже зазначалося, надто мінливе, ситуативне, а тому суб'єкт масової свідомості не є сталим, цілісним утворенням. Інакше кажучи, масову свідомість слід розглядати в контексті максимально визначеної "маси", часу, ситуації, бо типологізувати її надто складно, а часом просто неможливо.

За усієї суперечливості і неузгодженості стосовно типологізації масової свідомості все-таки можна виокремити такі основні її типи: **ліберально-технократичний, ліберально-реформістський, лібертаристський, традиціоналістський, неоконсервативний, радикал-лібертаристський, радикал-ескапистський, правопопулістський, радикал-демократичний, радикал-бунтарський, радикал-романтичний і радикал-соціалістичний**.

Феномен маси надто важливий, коли йдеться про втрату в ній індивідом власної індивідуальності. У масі людина забуває про власну відповідальність, необхідність зважати на погляди інших. Вона сліпо підкоряється загальним інстинктам.

Людина, яка є частиною натовпу, практично втрачає індивідуальність, думає та діє під впливом своєрідної колективної психології, інстинктів, втрачаючи індивідуальну відповідальність. Це відбувається, очевидно, тому, що маса має певне, часто штучне віддзеркалення сили, агресивності, здатності щось радикально змінити. Тому людина в натовпі часто проявляє далеко не найкращі свої риси, демонструє поведінку, яка в інших обставинах, ситуації їй абсолютно невластива. "Натовпом, — пише А. Кравченко, — керують пристрасті скоріше погані, ніж хороші. Можна висловитися інакше: натовп — простір почуттів, пристрастей, емоцій, одинокість — простір розуму і зібраності" [91, т. 2, *184*].

На думку окремих фахівців, сучасна людина — це здебільшого і є людина-маса. Вона має надто мало індивідуального, особливого, а ще точніше — не має певних можливостей для прояву цього особливого. Тому вона видається своєрідною одновимірною людиною.

Можливе стихійне і свідоме утворення маси. Особливо небезпечною є ситуація, коли масу утворюють штучно, вдаючись до різних маніпуляцій, політичного популізму, фразеології тощо. Це неважко зро-

бити, оскільки масова свідомість громадян усе ж малорухома, досить негнучка, важко піддається переорієнтації, зміні. Так, у 1999 р. під час різних опитувань громадської думки респондентам було поставлене таке запитання: "Від яких особливостей масової свідомості слід позбавитися українцям насамперед?" Найбільшу кількість відповідей становили такі: від апатії та байдужості до майбутнього своєї країни — 46 %; від побоювання змін — 26 %*. Найімовірніше звинувачення у байдужості до майбутнього своєї країни корелюються з тим, що, за даними іншого опитування, 32 % респондентів зазначили: вони не відчувають себе громадянами незалежної держави Україна, а 15 % не змогли відповісти на це запитання**.

Екстремалізація масової політичної свідомості може проявлятися як у формі цілеспрямованої політичної діяльності організованих груп населення, так і у вигляді так званої протестної поведінки. Деякі автори, розглядаючи феномен масової свідомості, вважають, що центральною проблемою тут є співвідношення політичної та національної самосвідомості. На їх думку, у структурі політичної самосвідомості важливе місце належить саме соціально-психологічному компоненту, який домінує у процесі трансформації політичної самосвідомості у національну.

Стосовно маси (натовпу) можна говорити про масову, у тому числі масову політичну самосвідомість як своєрідне суб'єктивне відображення масовим суб'єктом політичного буття, політичних відносин і всіх пов'язаних з ними явищ [92, *28*].

Психологія маси, натовпу в різні часи ефективно використовувалася з метою підтвердити беззастережну віру та поклоніння полководцям, вождям, монархам, виконання жахливих акцій, спрямованих на знищення сотень тисяч іновірців, людей інших поглядів, віри, рас, як то було за часів сталінізму, фашизму тощо.

Психологія маси, або масова психологія, має свої особливості і її не слід плутати, скажімо, з психологією народу або нації.

По-перше, масова поведінка не несе на собі ніякого відбитку індивідуальності на відміну від специфіки в характері будь-якого народу.

По-друге, масова психологія не так суб'єктивна, як ситуативна. Вона має здатність розчиняти в собі все індивідуальне, особистісне.

По-третє, масова психологія надто підвладна таким закономірностям і механізмам, які впливають скоріше на почуття, емоції і безсвідомі реакції людини, ніж на її розум і свідомість [76, *273*].

* "День". — 1999. — 6 листоп.
** Там само. — 16 листоп.

Маса схильна до раптових, неусвідомлених дій за рахунок підвищеної емоційності, нестриманості, аферичності.

Психологія народу тим і відрізняється від психології маси, що народ має своє характерне обличчя, лише йому притаманну індивідуальність, неповторність і унікальність, тоді як масова психологія, або психологія маси, — утворення неперсоніфіковане.

Оскільки психологія маси має багато форм вияву (соціокультурні, політичні, релігійні, національні, спортивні та інші рухи, масові виступи, масові переміщення людей внаслідок землетрусів, потопів, ураганів, масові соціальні катаклізми — голод, війни, міграції, великі аварії, то й політична психологія маси також має багато форм (мітинги, пікети, марші, маніфестації).

Політична психологія маси має величезне значення в політичній боротьбі. Відомо, наприклад, як уважно вивчав і враховував у революційній боротьбі психологію маси В. Ленін і його соратники по партії. Саме це дало змогу більшовикам підняти на боротьбу за владу сотні тисяч людей. При цьому В. Ленін уміло маніпулював масовою психологією в інтересах більшовиків, створеної ними партії і не помилився, побачивши в масах рушійну революційну силу. Інша річ, і це підтвердили події після жовтня 1917 р., що масова психологія далеко не завжди може бути творчою, спрямованою на позитивні зрушення в суспільстві. Ще Г. Плеханов, М. Бердяєв, І. Бунін та багато інших прогресивних діячів Росії застерігали про загрозу масової психології як деструктивної сили. І. Бунін, зокрема, зауважував, що революціям, у яких задіяні маси людей, властиві жадоба гри, лицедійство, позерство, балаганщина. "В людині під час революцій, — писав він, — пробуджується мавпа".

Не є чимось однозначним, сталим громадська думка.

Громадська думка — це один з проявів масової суспільно-політичної свідомості. Вона відображає ставлення народу або певної його частини до влади, тобто це своєрідна сукупна, надособистісна позиція, точка зору конкретної спільноти стосовно тих чи інших явищ, подій, суспільно-політичних ситуацій [82, *75*].

Люди по-різному розуміють сутність тих чи інших політичних явищ, подій, вкладають у них своє бачення, відповідно їх ідентифікуючи. Показовим прикладом можуть бути, скажімо, відповіді громадян на запитання «Що для вас означає поняття "демократія"?», які розподілилися так: наявність свобод, основних прав — 38 %; справедливий розподіл матеріальних благ, рівність, справедлива оплата праці —

12 %; правова держава, повага до прав людини, до закону, рівність перед законом — 8 %; участь громадян в управлінні державою — 7 %; наявність партій, проведення виборів — 3 %; суспільна злагода, толерантність, спокій, життя без страху — 2 % (інші відповіді — 11 %); 26 % респондентів не відповіли на запитання, що також показово стосовно рівня освіченості, політичної культури громадян узагалі*.

Разом з тим **громадська думка, особливо стосовно вагомих і особливо принципових політичних питань, часто є консервативною**. І щоб вона змінилася, іноді потрібно досить багато часу. Візьмемо для ілюстрації цього положення таку важливу і доленосну проблему, як соціально-економічні орієнтації населення України. З часу проголошення незалежності нашої держави і початку реформування економіки на ринкових засадах минуло майже десять років. Однак вивчення громадської думки і сьогодні засвідчує, що фактично лише близько третини опитаних громадян згодні з тим, щоб Україна йшла обраним шляхом. За даними соціологічних опитувань, проведених у 1999 р., лише 21 % респондентів вважали, що Україна справді має стати країною з ринковою економікою, 39 % — що найкраще для України обрати соціал-демократичний шлях (коли поряд з розвитком приватної власності, підприємництва забезпечуються широкі соціальні гарантії для всіх), а 31 % визнали за потрібне повернутися до побудови соціалізму (як було до перебудови)**.

Консерватизм громадської думки з огляду на важливі суспільно-політичні процеси в країні та за її межами зумовлений тим, що громадяни пов'язують ці процеси безпосередньо із задоволенням або незадоволенням власних інтересів, потреб, сподівань. За даними опитування, проведеного в Україні у цей самий час, на запитання "Чи виправдалися за ці роки надії, котрі були у вас в 1991 р. в час проголошення незалежності України?" ствердно відповіли лише 9 % опитаних, а 65 % — що їхні надії не справдилися***.

Розглянуті **метаморфози громадської думки, її нестабільність значною мірою пояснюються різними інтересами і мотивами, завдяки яким люди цікавляться і займаються політикою.**

Інтерес громадян до політики здебільшого посилюється у випадках, ситуаціях, коли вона реально може вплинути на їхнє життя. Найвищий такий інтерес у нестабільних суспільствах, під час криз, радикальних

---

* "День". — 1999. — 13 серп.
** Там само.
*** "День". — 1999. — 20 серп.

суспільно-політичних змін і навіть окремих подій. За даними всеукраїнського представницького опитування, проведеного у березні 1999 р. напередодні президентських виборів, лише 16 % респондентів відповіли, що вони не цікавляться політикою, 23 % — ледве нею цікавляться, а понад половину — 62 % — зазначили, що вони політикою цікавляться, при цьому "дуже сильно цікавляться" 2 %, "сильно цікавляться" 12 %*.

2.4. Психологія влади

Суспільство тому і називається суспільством, що воно є об'єднанням людей шляхом їх взаємодії та обміну. До перших двох складових додається третя — влада. Саме завдяки владі визначаються кордони, території держави і реалізуються особисті та загальні інтереси людей. Важливою функцією влади є також встановлення загальнообов'язкових норм суспільного життя і контроль за їх дотриманням.

Складність феномена влади, постійна підвищена увага до влади зумовили появу спеціальної науки, яка дістала назву "**кратологія**".

Влада завжди є ареною найгострішої боротьби між усіма, хто її бажав і бажає, оскільки в кожному суспільстві існує величезне розмаїття інтересів, запитів і потреб. Власне кажучи, влада є особливим видом суспільних відносин, які називаються відносинами влади.

Влада не просто одна з об'єктивних умов існування суспільства, розвитку політичного життя. Вона **є сполучною ланкою політичної системи суспільства**, оскільки зумовлює існування і взаємодію всіх суб'єктів політичного процесу, відображає і захищає корінні інтереси і сукупну волю політичних суб'єктів.

Завдяки багатоаспектності феномена влади з'явилося багато спеціальних термінів і понять, таких як автократія, бюрократія, аристократія, демократія, меритократія, партократія, охлократія, технократія, монархія, олігархія, що, по суті, перетворює владу на одну з центральних категорій політики.

Влада не просто важливий атрибут політичної системи. Це **найголовніша з багатьох потреб людини**. Практично немає тих, хто не прагнув би досягти влади і слави. При цьому набути слави легко, якщо маєш владу.

За визначенням А. Адлера, "потяг до особистої влади є не що інше, як конкретизація бажання стати досконалішим" [91, т. 2, *234*].

---

* "День". — 1999. — 17 берез.

Бажання влади виникає, як правило, у двох основних формах:

- **експлікативне** (від фр. *explicite* — чітко означене) — притаманне не всім, а лише лідерам;
- **імплікативне** (від фр. *implicite* — приховане, нечітко окреслене) — властиве тим, хто йде разом з лідером, за ним, сподіваючись, що в разі його перемоги, перемоги його групи і їм перепаде частка влади.

У вітчизняній і зарубіжній літературі знаходимо досить різні визначення поняття "влада". Зокрема, М. Вебер започаткував так званий позитивістсько-соціологічний підхід до визначення влади. Згідно з його твердженням, в основу влади покладено визнання певної асиметричності відносин між суб'єктами, що й уможливлює вплив одного суб'єкта на іншого.

Відомий зарубіжний політолог Б. Рассел визначав владу як спроможність змінювати відносини між людьми, а концентрованим проявом влади називав відносини владарювання — підкорення.

У вітчизняній літературі владу трактують так: а) **відносини командування і підпорядкування** у суспільній групі, державі, суспільстві; б) **вольовий елемент**, що виражається у здатності одних нав'язувати свою волю іншим за допомогою різних важелів — примусу, переконання, підпорядкування; в) **інститут**, тобто відповідно організована установа, здатна забезпечувати певну єдність дій, усталений суспільний порядок.

Можна навести і таке визначення поняття "влада". **Влада — це організована сила, яка забезпечує здатність, право і можливість певних соціальних спільнот підпорядковувати своїй волі підвладних, примушувати їх до певних дій, розпоряджатися поведінкою і навіть самим життям людей.**

У сучасних концепціях влади центральне місце посідає проблема джерел або основ влади, пошук моделей її існування, відтворення і концентрації. Таку основу влади багато фахівців вбачають у суперечностях або несиметричності функцій, можливостей держави і громадянського суспільства.

Прихильники біхевіоризму вважають, що влада проявляється в силі, здібностях, які й використовуються як засіб реалізації волі.

Важливою проблемою влади є також її легітимність.

Існує влада **легітимна** (від лат. *legitimus* — законний) і **нелегітимна**, тобто незаконна. Кожна з них встановлюється мирним або насильницьким шляхом. Перший шлях, як правило, довший, тяжкий, еволюційний, однак саме він у подальшому забезпечує владі багато переваг і впевненість у завтрашньому дні.

Загалом виокремлюють три рівні легітимності влади: ідеологічний, структурний і персоналізований.

Ідеологічний рівень легітимності влади базується на відповідності влади конкретному типу соціалізації у певному суспільстві. Він виявляється також у тому, якою мірою маси довіряють знанням, професіоналізмові тих, хто ними керує. Скажімо, довіра до влади знижується, коли управлінці не виконують або погано виконують свої обіцянки.

Структурний рівень легітимності влади властивий для досить стабільних суспільств, де влада сформована і діє на основі встановлених, відомих правил, тобто люди вірять, що політична система, у якій вони живуть, існує загалом закономірно, об'єктивно.

Персоналізований рівень легітимності влади пов'язаний з конкретною особою, діяльність якої схвалюється народом, визнається іноді мало не ідеальною. Ідеться про харизматичних лідерів, політичних, громадських діячів.

Зарубіжні фахівці в цілому характеризують феномен влади за чотирма напрямками: біхевіористським, теологічним, інструменталістським і структуралістським.

Біхевіористи (Ф. Ніцше, Б. Скіннер, Б. Рассел) вважають, що більшість людей неспроможні бути ініціаторами будь-чого, а влада є певним типом поведінки, здатної відповідно впливати на інших людей, на їх поводження.

Теологи вважають, що влада є засобом обміну. Щоб якомога успішніше реалізувати певні суспільні цілі, її віддають тому (тим), хто найкраще може нею розпорядитися в інтересах багатьох. Інакше кажучи, влада, як усе інше, є засобом ринкових відносин.

Інструменталісти трактують владу як набір певних інструментів, завдяки яким вона власне здійснюється. На думку, зокрема, О. Тоффлера, домінуючим інструментом влади є багатство, сила і знання. У зв'язку з підвищенням у житті людей ролі знань інструменталістські теорії досить популярні.

Структуралісти розглядають владу як структуру певних відносин між підлеглими та їхніми керівниками, тобто як співвідношення винагород і покарань.

За визначенням М. Вебера, існує влада трьох типів: традиційна, харизматична, раціональна.

Традиційна влада базується на вірі підлеглих у її законність, а також характеризується наявністю традиційних норм, на які постійно посилається той, хто здійснює владу.

Харизматична влада грунтується на вірі в те, що її носій має виняткові, майже магічні здібності, завдяки яким і здійснює таку владу.

Раціональна влада передбачає всевладдя раціональної бюрократії та максимально демократичний механізм вибору того, хто здійснює владу.

Влада — не абстракція. Це конкретна сукупність людей і законів, об'єднаних спільною ідеєю [65, *66*]. Фактично політичний та економічний успіх будь-кого гарантується лише тоді, коли метою влади є оволодіння не природними чи іншими багатствами, а свідомістю людей.

Виокремлюють кілька джерел влади: влада винагороди, примусу або стягнення, нормативна, еталону, знавця, інформаційна.

Влада має певні функції. Основні з них — владарювання, керівництво, управління, організація, контроль.

Як суспільне явище влада має певний структурний зміст, на основі якого її можна класифікувати. Найважливіші класифікаційні ознаки влади:

- ***сфера функціонування*** (політична, економічна, духовна, сімейна та ін.);
- ***обсяг прерогативи*** (державна, регіональна, місцева, міжнародна);
- ***суб'єкт*** (людина, соціальна група, клас, партія, народ);
- ***формально-структурні ознаки*** (єдиновладдя, двовладдя, багатовладдя, олігархія, аристократія);
- ***методи здійснення*** (насильство, панування, примус, переконання);
- ***обсяг*** (одноосібна, колективна, групова);
- ***режим управління*** (деспотичний, тоталітарний, авторитарний, демократичний).

Досить часто **політична думка розглядає владу в її широкому та вузькому розумінні**. В широкому розумінні йдеться про всю систему влади, основою якої є волевиявлення народу або певної соціальної структури, групи; у вузькому значенні поняття влади пов'язане з її організаційним аспектом, функціональним навантаженням, що здебільшого має правову форму.

Характерні властивості політичної влади:

- спроможність, готовність суб'єкта влади виявляти відповідну політичну волю;
- очолювання різних політичних суб'єктів усього навколишнього політичного простору через взаємодію з ними;
- наявність політичних структур, організацій, через які суб'єкти політичного волевиявлення здійснюють політичну діяльність;

- усвідомлення політичного інтересу і конкретних політичних потреб;
- забезпечення соціального панування в суспільстві суб'єкта політичної влади.

Політична влада існує у різних формах. Розрізняють партійну владу, інформаційну, владу громадських організацій і об'єднань та ін. Центральним знаряддям влади є державна влада. Саме навколо неї завжди точиться найгостріша боротьба, відбувається політичний процес.

У різних суспільствах різними є джерела, носії влади. Носієм влади у демократичних суспільствах є насамперед народ, а політична влада, по суті, покликана звести до спільного знаменника розрізнену волю всіх соціальних суб'єктів. Ідеться про єдину волю суспільства і держави, що якраз і є запорукою формування громадянського суспільства.

Застосовувати владу можна переважно двома способами — маніпулюванням і впливом. Обидва способи передбачають застосування конкретних засобів і дій, які ще називають політичними технологіями.

Нестабільному суспільству потрібна не демократія, а насамперед сильна влада, оскільки широка демократія можлива лише за умови високого рівня загальної та політичної культури громадян. Через її брак, відсутність об'єднувальної ідеї, постійні суперечності між політичними партіями, соціальними кланами, групами країна найчастіше потопає у чварах, суперечках, міжнаціональних конфліктах.

Будь-яка влада здатна з часом втрачати ефективність, тобто відбувається **ерозія влади**. Про це свідчать зниження ефективності управлінських дій, підвищення рівня простого адміністрування тощо. Причиною ерозії влади є й те, що змінюються мотиви діяльності особи, політичної сили. Наприклад, до отримання влади політик ставив перед собою благородні цілі працювати в ім'я людей, їхніх інтересів, а після її здобуття прагне лише втримувати її і задовольняти власні інтереси. Ерозію влади посилюють також відсутність заходів щодо вдосконалення стилю керівництва, діяльності, критика влади з боку інших тощо.

Виокремлюють такі основні види політичної влади: державну; органів самоврядування; політичних груп, сил, партій, об'єднань, окремих політичних лідерів; засобів масової інформації.

Серед зазначених видів влади особливе місце посідає державна влада, оскільки вона значною мірою є автономною, ізольованою, здійснюється спеціальним апаратом, має повну монополію, скажімо, у прийнятті законів, нормативних актів.

Отже, влада є складним суспільним феноменом, що проявляється на всіх рівнях і в усіх сферах суспільного життя, і значною мірою детермі-

нована соціально-психологічними особливостями її носіїв і суб'єктів. **Влада — це можливість і здатність одних впливати на інших**, використовуючи для цього засоби насильства, примусу, право або авторитет. Нерідко перелічені складові механізму впливу взаємодоповнюються і взаємопоєднуються.

2.5. Національна психологія і психологічні детермінанти перехідного суспільства

З виникненням націй формується національна психологія як складова гуманітарного знання, що вивчає психологічні особливості народів саме на етапі виникнення націй.

Зрозуміти, усвідомити особливості національної психології можна лише тоді, коли добре відомі особливості формування конкретної нації. Річ у тім, що спільного походження, мови, побуту чи культури недостатньо для того, щоб перетворити народ на націю. Для цього потрібні самосвідомість, усвідомлення спільної культурної, політичної мети, щось подібне до спільної релігійної віри. Більшість дослідників цієї проблеми, зокрема І. Кресіна, справедливо зазначають, що домінуючим націотворчим чинником є національна ідея [49, *238*].

Як бачимо, **нація, як і національні почуття, не є чимось природним, даним від народження.** Так само, як любов до свого міста чи села, до Батьківщини загалом ще не є ознакою національної свідомості. Нація з'являється тоді, коли у людини, народу викристалізовується національна свідомість.

Національну психологію не слід плутати з етнічною психологією, яка сформувалася значно раніше, ще за часів античності. Національна психологія як самостійна галузь знань має складнішу структуру, оперує такими категоріями, як "національний характер", "національна свідомість", "національна самосвідомість" (які не властиві етнічній психології).

Основним елементом у структурі національної психології є **національний характер** як своєрідне, специфічне поєднання загальнолюдських рис, конкретних історичних та соціально-економічних умов буття нації. Він проявляється в ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах [106, *260*].

Риси національного характеру формуються під впливом соціально-економічних, історичних і географічних факторів. Ці риси змінюються

повільно, оскільки багато з них є досить консервативними, а то й такими, що штучно приписуються певній нації, використовуються для протиставлення її іншим націям, характеризуються необ'єктивно. Скажімо, працелюбність, хоробрість, волелюбність тощо подаються більш характерними рисами одного народу, ніж іншого. Іноді окремій нації приписують риси, які фактично є загальнолюдськими і тому гіперболізувати і виокремлювати їх на догоду будь-кому також неприпустимо.

Сутність національного характеру народу, нації розкривається в їх культурі, звичаях, традиціях, обрядах.

Суспільство перехідного періоду має властиві лише для нього особливості, серед яких домінують ті, що стосуються не економіки, а духовної сфери, а точніше, духовних орієнтирів, норм і цінностей. З огляду на це соціальну нестабільність у такому суспільстві не можна розглядати саму по собі, оскільки на її основі розвиваються процеси, вигідні конкретним соціальним групам, політичним силам. Уможливлюються, зокрема, численні порушення законів, норм і положень, прийнятих у суспільстві, тимчасово підвищується рівень злочинності, кількість правопорушень. Усе разом характеризує суспільство як нестабільне, нестійке.

Мабуть, найскладнішим і найнебезпечнішим є те, що неможливо спрогнозувати, передбачити при цьому остаточні результати розв'язання більшості суперечностей і невизначеностей, характерних для суспільства перехідного періоду. Тут є **два принципових моменти**, на які варто звернути більшу увагу.

Перший стосується того, що перехід суспільства до нової якості не призводить водночас до загибелі старого суспільства. Минуле життєздатне і чіпляється за нове, мімікрує, не хоче щезати. Суть перехідного періоду, який переживає кілька років і Україна, полягає в тому, що одна форма культури, як зазначав П. Сорокін, зникає, а з'являється інша, але не абсолютно заперечуючи попередню, а успадковуючи від неї найбільш прогресивне і додаючи до неї своє, нове. "Головне питання нашого часу, — писав П. Сорокін, — не протистояння демократії і тоталітаризму, свободи і деспотизму, капіталізму і комунізму, пацифізму і мілітаризму, інтернаціоналізму і націоналізму, а також не одне з побічних поширених питань, які щоденно проголошуються державними діячами і політиками, професорами і міністрами, журналістами і просто вуличними ораторами. Усі ці теми не що інше, як маленькі побічні питання — всього лише побічні продукти головного питання, а саме: почуттєва форма культури і способу життя проти інших форм" [105, *433*].

Те, що старе суспільство безслідно не зникає — незаперечна істина. Нове може перемогти не просто у боротьбі зі старим, а лише тоді, коли воно на практиці виявиться більш прогресивним і результативним насамперед щодо конкретної людини і на догоду їй.

Другий момент досить вдало визначив молодий український політолог В. Журавський, який писав: "По-перше, здійснюється перехід від стану одного із залежних регіонів наддержави до стану самостійної держави; по-друге, розпадається стара авторитарно-бюрократична система і робляться спроби утвердити нову модель суспільного розвитку, основними характеристиками якої мають стати змішана економіка, політичний плюралізм, громадянське суспільство, права і свободи особистості" [38, *40*].

Існують всі підстави говорити про специфічну, суто українську модель посттоталітарного розвитку. Вона істотно відрізняється від російської, прибалтійської, кавказької чи моделей інших країн. І саме в цей період на перший план в Україні виходить не правлячий клас, як було десятки років поспіль, а політичний лідер як центральна фігура політичного процесу. Влада такого лідера грунтується на вірі народу в те, що він має особливі й навіть магічні здібності, що він покликаний виконувати якусь наперед визначену місію. В Україні президентське правління поступово, але дедалі помітніше утверджується порівняно з іншими гілками влади. І це закономірно, оскільки Україна завжди належала до лідерського типу суспільства. А це свідчить про те, що в Україні не розвинений соціальний порядок (свідомо опрацьовані й усіма визнані договірні норми, цілі та зв'язки). Традицій і звичаїв тут недостатньо, бо вони мають застарілі форми. Лідерством компенсується і дефіцит соціального порядку, і відсутність певних правових норм. Тому не дивно, що нині в Україні соціально-політичні обставини складаються саме так, що стиль керівництва політичних діячів значно більшою мірою відповідає авторитарному, ніж харизматичному. По суті, йдеться не про відсутність харизматичного лідера як такого, а про те, що він поки що не затребуваний часом.

Така ситуація потребує докладнішого пояснення.

1. У світі, як неважко помітити, послаблюється роль великих політичних партій, змішуються виборчі бази різних політичних організацій і сил. Тому відбувається ерозія соціальної бази, вона стає все більш розмитою. Саме в цих умовах закономірно зменшується кількість осіб, які ідентифікують себе з конкретною політичною силою, у тому числі з партією. Частішають ситуації, коли виборці вибирають уже не між

різними політичними силами, партіями та їх програмами, а між політичними кандидатами чи лідерами, яким симпатизують і довіряють. Це перша об'єктивна обставина.

2. З року в рік дедалі більшу роль у політичному процесі відіграють інформаційні засоби, політичні комунікації. Це, у свою чергу, дає змогу політичному лідерові безпосередньо звертатися до народу, ефективно впливати на нього, використовуючи передусім особисті якості.

Глобальною проблемою, яка постала перед кожним громадянином України з часу проголошення незалежності, є кардинальний вибір подальшого власного і державного поступу, розвитку. Цей вибір належить зробити між двома моделями життя: пасивною, екстернальною (коли за людину поза межами її свідомості хтось робить вибір і приймає рішення) і активною, інтернальною (коли людина сама свідомо вирішує, як жити, діяти, вчиняти).

Потреба в інтернальній моделі життя — доленосна для України. Без переходу до неї більшості свідомих громадян утвердження української державності, становлення національної свідомості і самосвідомості, побудова громадянського суспільства малореальні, в усякому разі надто тривалі й складні. Біда в тому, що ці процеси не мають потрібного ідеологічного (політична воля, національна ідея), теоретичного (чітких, довготривалих програм розвитку суспільства), енергетично-вольового (психологічного), кадрового та ресурсно-фінансового забезпечення. І це закономірно. Відкинувши як нереальні, недієві раніше існуючі моделі життєдіяльності, Україна не має і ще довго не матиме нових, які базуються на принципово іншій філософії, психології життєдіяльності.

Хоч би скільки ми посилалися на позитивні зразки становлення демократичних суспільств поза межами України, **створити власне демократичне суспільство реально можна лише за умови максимального врахування і використання власного національного потенціалу**. А саме — неповторного духу нашого народу, його високого інтелектуального потенціалу, таких природжених і розвинених чеснот, як волелюбність, жадоба життя, альтруїзм, гуманістичні поривання. Якщо додати ще й наші природні, трудові і технічні ресурси, то матимемо власний національний потенціал як поєднання духовного, соціального і матеріального.

Насамперед тут бракує волі, бажання, спрямованості конкретної особистості, потім — усієї нації, народу. А ці якості базуються на психології нації. То ж годі сподіватися на швидкий прогресивний поступ до громадянського суспільства, коли в сучасній Україні, за даними соціологів

і психологів, лише третина населення — інтернали (вважають, що доля людини залежить від неї самої), третина — екстернали (в усьому посилаються на зовнішні обставини), а решта — амбіваленти (мало усвідомлюють, від чого взагалі залежать їхнє життя і доля).

Потрібні люди з високою свідомістю, активною життєвою позицією. Вони з'являються не одразу, а лише в результаті довготривалих психологічних змін, радикального зламу свідомості.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Політична свідомість як психологічний феномен.
2. Особливості політичного мислення.
3. Маси і масова свідомість. Їх взаємозв'язок і взаємозалежність.
4. Громадська думка: суть, особливості формування та прояву.
5. Влада. Її визначення вітчизняними та зарубіжними спеціалістами.
6. Особливості типів та джерел влади.
7. Поняття "національна психологія".
8. Національний характер. Його риси.
9. Психолого-політичні особливості суспільства перехідного періоду.

Розділ 3

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ, УЧАСТІ ТА ПОВЕДІНКИ

3.1. Психологічні особливості політичної орієнтації суб'єктів політичного процесу

Кожне суспільство характеризується властивою лише йому системою та ієрархією цінностей, які не лише зумовлюють життя окремої людини, а й спроможні трансформувати розрізнене населення в народ з усіма розвиненими ознаками цивілізованості.

Цінності — це життєво значущі предмети, природні утворення і продукти людської діяльності. Розрізняють два види цінностей: **пов'язані з вітальними потребами (насамперед забезпечення біологічного, фізичного життя)**; **пов'язані з вищими, духовними потребами**.

Цінності також поділяються на такі, що офіційно санкціонуються і культивуються за рахунок і за допомогою тієї системи засобів, які є в розпорядженні держави, і такі, що існують незалежно від офіційно пропагованих, тобто на рівні буденної свідомості.

Нинішній стан ціннісного світу, зокрема, українського загалу надто неоднозначний, складний і багато в чому суперечливий. Він характеризується, з одного боку, кризою старої ідеології, крахом застарілих цінностей, масовою відмовою від радянських символів, а з другого — перегрупуванням носіїв цієї ідеології. Замість монолітної, гомогенної культури, яка домінувала раніше, виникає багато співіснуючих культурно-ціннісних світів, різноманітних ціннісних систем. Тобто в українському соціумі немає нині ціннісного консенсусу, а навпаки, ціннісне поле надто розмаїте, тут відбувається складна "гра" корпоративних, групових інтересів.

У таких умовах дослідження проблеми формування та прояву ціннісних орієнтацій громадян, особливо в нестабільних, перехідних сус-

пільствах, видається надзвичайно актуальним як у науковому, так і в практичному, прикладному аспекті.

Вибір кожною окремою людиною позиції і відповідної лінії поведінки у суспільно-політичному житті залежить від загальної та політичної орієнтації. У свою чергу, **політична орієнтація — це уявлення людини про відповідну її потребам мету політичної діяльності, а також про засоби досягнення мети**.

Люди по-різному ставляться до політики. Одні зацікавлені в ній і беруть активну участь у її практичній реалізації, другі індиферентні до політики, треті взагалі байдужі до політики, зовсім не цікавляться нею.

Інтерес, безпосереднє ставлення людини до політики зумовлені багатьма факторами (вік, стать, соціальний, сімейний стан, кланові, національні традиції, інформованість, рівень освіти, культури, інтелекту та ін.). Загалом можна погодитися з такою типологією політичних ролей:

- рядові громадяни (об'єкт політики, політичних процесів);
- рядові члени суспільства, що побічно включені в політичну практику як члени профспілок, виробничих колективів тощо;
- громадяни, які входять до виборного органу, а також є активними членами певної політичної організації;
- громадський, політичний діяч, що досить активно займається практичною політичною діяльністю;
- професійний політик (для якого політична діяльність є домінуючою у житті);
- політичний лідер як остання інстанція (загальнодержавний, загальнонаціональний лідер).

Беручи участь у політиці, людина переважно керується двома ***мотивами***: ***альтруїстичним*** (удосконалити суспільне життя усіх, зробити його кращим); ***егоїстичним*** (здобути владу, популярність, розбагатіти). Більшість політиків демонструють перше і намагаються приховати друге, особливо на початку політичної діяльності.

Мотиви детермінують, визначають мету і програму політичної діяльності. І мета, і програма також можуть бути помітно вираженими альтруїстичними або егоїстичними.

Мотивувальним фактором політичної діяльності є потреба або потреби у самовираженні, самореалізації, визнанні, свободі, самозабезпеченні, владі, звеличенні та ін. Як правило, потреби тісно взаємопов'язані, взаємозалежні. Щоб зрозуміти справжню мету політичної діяльності будь-якого суб'єкта політики, передбачити її результат, потрібно

уважно проаналізувати характер і особливості потреб, які спонукали його до такої діяльності.

Політична орієнтація, як уже зазначалося, є складним соціально-психологічним утворенням. З одного боку, маємо певні словесно оформлені ідеї та цінності, а з іншого — несвідомі або не зовсім усвідомлені мотиви і переваги, які людина переживає на емоційному рівні.

Політична орієнтація зумовлює політичний вибір. Робити вибір важко, оскільки він залежить не лише від сформованості особи, рівня її соціалізації, політичної культури, а й від особливостей суспільних відносин, рівня демократизації суспільства.

Вибір може бути груповим та індивідуальним. Перший часто робиться автоматично, під впливом групи, особливо на етапі ранньої соціалізації особи в разі її низької політичної культури, другий властивий для людини з високим рівнем соціально-психологічного, духовного розвитку громадсько-політичної активності.

Груповий вибір, як і групові політичні орієнтації, їх швидка зміна найчастіше спостерігаються в нестабільних суспільствах, на перехідних етапах їх розвитку та існування.

Вибір орієнтації далеко не завжди є визначеним і остаточним. Це динамічний процес, який часто супроводжується сумнівами або пов'язаний з цілковитою дезорієнтацією.

Загалом виокремлюють чотири основних підходи до детермінації політичного вибору: ситуаційний, соціологічний, маніпулятивний та індивідуально-психологічний.

Ситуаційний підхід базується на тому, що будь-яка політична орієнтація є не що інше, як реакція на конкретно-історичну ситуацію.

Соціологічний підхід спрямований на аналіз взаємозалежності між індивідуальним і груповим політичним вибором відповідно до тих соціально-політичних обставин, ситуації, що склалися в суспільстві, в яких перебувають конкретні соціальні групи або окремі особистості.

Маніпулятивний підхід, як правило, обґрунтовують тим, що люди нібито роблять відповідний вибір у результаті їх психолого-політичної "обробки" ззовні, впливу на них, а то і просто маніпуляцій. При цьому активно використовуються різноманітні політичні, психологічні комунікації і технології як засіб своєрідного психологічного політичного впливу.

В умовах інтенсивного розвитку, вдосконалення засобів масової інформації, підвищення ролі засобів зв'язку з громадськістю у політичному житті людей маніпулятивний підхід відіграє неабияку роль у ви-

борі та формуванні громадської думки взагалі, особливо у нестабільних суспільствах з недостатньо розвиненими демократичними засадами.

Індивідуально-психологічний підхід грунтується на тому, що в основі вибору лежать особистісні психологічні якості, риси. Саме вони — вроджені чи набуті — впливають передусім на вибір людини, на суспільно-політичну позицію особи загалом. Вперше цю думку висловив основоположник неофрейдизму Т. Адорно, який обстоював ідею "авторитарної особистості". Так, на основі досліджень він дійшов висновку, що авторитарну особу вирізняють серед інших не лише відповідні соціально-політичні чи етнонаціональні орієнтації та установки, а й характерологічні особистісні риси та якості. Такій особистості, що цілком логічно, він протиставляв демократичну, або ліберальну, особистість.

Частково проблема індивідуально-психологічного підходу у політичному виборі була розроблена також не менш відомим представником неофрейдизму Е. Фроммом, соціальними психологами, політологами, спеціалістами інших галузей знань.

Вибір політичної орієнтації — не одноразова, одномоментна дія. Фактично такий вибір людина робить постійно, дещо його змінюючи, коригуючи. Крім того, такий вибір може бути стабільно-еволюційним або дискретним, коли індивід втрачає здатність вибору або різко змінює його під впливом певних соціально-економічних суспільних умов чи особистих психологічних змін.

У процесі вибору індивід певною мірою ідентифікує себе з окремою особою або групою осіб. Політичні переваги, як правило, складаються в результаті макрогрупової, або "середовищної", ідентифікації. Наприклад, людина може ідентифікувати себе з великими власниками, бізнесменами, управлінцями, середнім класом тощо. Такі ідентифікації спостерігаються внаслідок відповідної психологічної близькості до тієї групи, якій людина симпатизує, до якої ставиться прихильно.

Характерними проявами згаданих групових психологічних ідентифікацій є ідентифікації на національній основі, оскільки перш ніж визнати себе представником будь-якої соціальної групи людина відчуває себе представником певної національності — українцем, росіянином, поляком та ін. Звідси і виявляється, що, скажімо, національна чи націонал-державна орієнтація відображає відповідну систему політичних уподобань і переваг. Головним рушієм такої орієнтації є прагнення націй, етносів до незалежності, загроза незалежності (реальна чи позірна), міжнаціональні конфлікти, культурна експансія, імміграційні процеси націй та ін.

Політичний вибір, як і будь-який інший, здійснюється на основі певних цінностей. Зустрічаються люди, які роблять такий вибір під впливом, скажімо, цінностей певної релігії, соціальної групи.

Вибір може бути і суто прагматичним, в основу якого покладені вузькоособистісні цілі та інтереси, а для багатьох людей — і вузькоегоїстичні.

3.2. Політична участь і поведінка: особливості та основні типи

Політичні процеси абсолютно неможливі без відповідної участі в них різноманітних суб'єктів політичного процесу. Таку участь називають політичною. **Політична участь — це втягнення (залучення) членів соціально-політичної спільноти в існуючі всередині неї політичні відносини і структуру влади. Більш конкретно політична участь розглядається як участь громадян у певних справах держави** [103, *135*].

Розглянемо найпоширеніші концепції, що пояснюють причини політичної участі. Згідно з теорією ***раціонального вибору***, більшість людей схильні до раціональної поведінки (не слід ототожнювати з логічною поведінкою). Прихильники такого погляду вважають, що людина намагається в усьому, в тому числі й у політиці, досягти максимального результату за рахунок оптимальних, часто найменших затрат і зусиль.

Адепти теорії так званої ***мічиганської моделі*** на противагу теорії раціонального вибору вважають, що в політичній діяльності домінує партійна ідентифікація людини, яка є результатом або похідною від політичної соціалізації.

Представники так званої ***психологічної школи*** вважають, що домінуючими у політичній участі й діяльності є мотиви та установки людини. А тому важливо вивчити взаємозв'язок, взаємовплив установок особи та її поведінки, конкретних дій.

На думку прихильників ***інституціонального підходу*** до визначення особливостей політичної участі, політична участь залежить не від конкретних психологічних характеристик особистості, її соціального статусу, рівня освіти, а від можливостей громадян (виборців) впливати на уряд, владу [88, *188*].

Вирізняють політичну участь активну і пасивну, індивідуальну і колективну, добровільну і примусову, традиційну і новаторську, легітимну і нелегітимну.

Рівень політичної участі, її масштаби є показниками ступеня демократичного розвитку суспільства, рівня загальної та політичної культури його громадян, найрізноманітніших суб'єктів політики.

Політична участь реалізується через відповідну політичну поведінку, діяльність. Тому необхідно визначити психологічні особливості взаємозв'язку особи і політики.

Соціальні, політичні науки розглядають особу як соціальний індивід, свого роду первинний, неподільний елемент політичної системи, як окрему людину, що має політичні права і свободи і несе персональну відповідальність за акти своєї поведінки у політичній сфері [80, *293*].

Психіка і поведінка людини є продуктами біологічних і соціальних процесів. Ми поділяємо погляд, що в переважній більшості сучасних суспільств люди вибирають ті мотиви і цінності, мету і засоби, ту лінію поведінки, якими вони керуються саме в суспільно-політичному житті [36, *258*].

Особа є об'єктом і суб'єктом політики водночас. З одного боку, навіть усупереч бажанню, тією чи іншою мірою людина перебуває під впливом політики, політичних процесів, а з іншого — як носій певних політичних якостей людина залучається в конкретний політичний процес як представник держави, нації, народу, соціальної групи.

Кожній людині властиве індивідуальне ставлення до політики; її участь у політичних процесах залежить від особистісних характеристик, а також від конкретних матеріальних, соціально-культурних, політико-правових умов. Так, малоосвічена, з низькою політичною культурою людина найчастіше є простим об'єктом політичного впливу, маніпулювання з боку інших; у суспільствах з високорозвиненими демократичними засадами і нормами безпосередню участь у політичних процесах беруть значно більше людей, ніж у суспільствах з низьким рівнем демократії.

Реальним учасником політичного життя людину робить її політична соціалізація як своєрідний процес політичного дозрівання особи, знаходження власного політичного "Я" як за рахунок засвоєння політичного досвіду, практики своїх попередників, так і саморозвитку, самореалізації.

Виокремлюють два основних періоди політичної соціалізації людини. Перший охоплює дитячі та юнацькі роки, другий — активне доросле життя і діяльність.

Політична соціалізація зумовлена конкретно-історичними умовами суспільства, характером політичного життя.

Існують такі форми політичної участі людини у політичному житті суспільства:

- узгодження свого життя, діяльності з органами влади відповідно до основних конституційно-правових норм;
- участь у виборчих кампаніях, референдумах, формуванні представницьких органів різних рівнів — від місцевих до центральних;
- участь у демонстраціях, мітингах, пікетуваннях, інших масових політичних акціях;
- участь у діяльності політичних партій, громадських об'єднань, в інших організованих формах політичного процесу;
- безпосередня політична діяльність у формах і на посадах, пов'язаних з виконанням функцій представника влади, депутатського корпусу тощо;
- політична діяльність, яка фактично є для людини основним заняттям, джерелом її існування. Це державні діячі, лідери політичних партій, об'єднань, теоретики-ідеологи та ін.

Своєрідність і особливості політичного процесу завжди зумовлені відповідною політичною поведінкою, діяльністю його учасників, суб'єктів. У свою чергу, політична діяльність визначається власне природою політики — встановленням відповідних політичних відносин між суб'єктами політики, які мають не лише однакові, а й протилежні запити й інтереси, судження і напрямки активності.

У сукупності політична поведінка різних суб'єктів є тією взаємодією, яку називають політичними відносинами.

Політичні відносини мають відповідні особливості і характеристики. Вони виникають та існують за активної участі свідомості і проявляються у відповідних вчинках, процесах. При цьому **розрізняють дві форми існування політичних відносин: політичну діяльність і політичну організацію**. Якщо в політичній діяльності відбивається динамізм політичних відносин, їх залежність від зусиль конкретних учасників політичного процесу, то політична організація відображає відповідну структурованість політичних відносин, їх сформованість на основі відповідних норм і правил. Останній аспект політики часто ще називають інституціональним.

Політична участь не тільки забезпечує реалізацію інтересів і запитів громадянина в процесі політичної діяльності, а водночас, як уже зазначалося, є дієвим засобом політичної соціалізації, формування політичної культури, громадянської позиції особи.

У процесі політичної діяльності політик, громадський діяч неодмінно вступає у певні контакти, відносини з державою, владою, іншими політиками, засвоює ідеологію, бере участь у політиці. Ці відносини багато в чому визначаються тим, наскільки політик знає їх суть, особливості функціонування, володіє прийомами або технологіями політичної діяльності. Скажімо, необхідно добре усвідомити, що таке держава, коли і як вона виникає, які її функції. Те саме стосується і політичних режимів, оскільки політикові доводиться жити і діяти не взагалі, а в умовах існування конкретного політичного режиму, політичних партій, громадських об'єднань, інших суб'єктів політики.

Нині до політики в широкому розумінні залучена переважна більшість пересічних громадян України, що засвідчує їх небайдуже ставлення до того, що відбувається в державі. Так, останнім часом в Україні спостерігається досить висока активність громадян під час виборчих кампаній, опитувань громадської думки, інших суспільно-політичних акцій, що є ознакою демократичного розвитку суспільства.

Становлення України як суверенної, соборної, демократичної держави — процес складний, довготривалий і далеко неоднозначний. Кардинальні зміни відбуваються в усіх без винятку сферах життя нашого суспільства, але найпомітніші з них ті, що стосуються свідомості громадян, їхньої життєвої позиції, участі у державотворчих процесах.

Такі позитивні кроки багато в чому зумовлені розвитком соціально-політичних процесів, формуванням нової генерації політичних, державних, господарських діячів, підвищенням соціальної активності якомога більшої кількості наших співвітчизників. Інакше кажучи, нині потрібні люди не лише небайдужі до того, що відбувається в державі, потрібні активні учасники конструктивних економічних, політичних, духовних процесів, люди, які певною мірою володіють політичними технологіями.

Виокремлюють два основних типи політичної поведінки: закритий і відкритий [72, *126–133*].

Для ***закритого типу політичної поведінки*** характерна ***політична бездіяльність***, або так звана нульова політична активність. Її причиною є те, що окремі люди реально не можуть займатися політичною діяльністю, не мають для цього відповідних можливостей.

Зрештою, перешкоджати політичній діяльності можуть апатія (відсутність інтересу до політичної діяльності), аномія, тобто такий стан психіки людини, коли вона відчуває, що фактично політичне життя проходить мимо неї. Участь у політичній діяльності залежить також від матеріальних, соціально-культурних і політико-правових умов, що існують

у суспільстві. Політична бездіяльність — складне і неоднозначне явище, значною мірою зумовлене особистісними рисами і характеристиками людини.

Для другого типу політичної поведінки — ***відкритого*** — властива здебільшого вмотивована, цілеспрямована, раціональна, відповідно психологічно і емоційно зумовлена політична діяльність.

Важливого значення у контексті політичної психології набувають психологічні складові політичної поведінки людей, а отже, й політиків. Загалом психологи виокремлюють три форми виявлення активності людини: інстинктивну, навичкову та розумову. Відповідно до цієї класифікації розглядають і різновиди політичної поведінки. Фактично в політиці спостерігаються всі прояви людських ***інстинктів***: самозбереження, жорстокість, агресія, насилля, солідарність та ін.

Коли говорять про ***політичні навички***, то мають на увазі певні вміння, звички, стереотипи. Однак потрібно враховувати, що навички не завжди сприяють позитивній діяльності політика. Старі навички, наприклад, гальмують діяльність політика в нових умовах. Втім, будь-яка політична система вкрай зацікавлена, щоб населення, пересічні громадяни, а не лише професійні політики мали певні політичні навички.

Основною ознакою ***розумової*** поведінки є цілеспрямованість. Її забезпечують за рахунок усіляких програм, ідеологічних схем, концепцій, акцій, кампаній тощо.

Механізм політичної поведінки неоднозначний і складний. Незалежно від власного бажання кожен політик тією чи іншою мірою виконує багато функцій, основними з яких (згідно з їх суспільним, політичним значенням) є такі:

- об'єднання суспільства, громадян навколо певних цінностей, інтересів, мети і завдань. Особливо яскраво ця функція простежується в діяльності політиків — лідерів політичних партій, об'єднань;
- пошук і прийняття оптимальних політичних рішень. Реалізація такої функції потребує певних аналітичних навичок, уміння порівнювати, вибирати найефективніші рішення. Це значною мірою залежить від певного політичного чуття, вміння передбачати, прогнозувати, а то й ризикувати заради досягнення очікуваного результату;
- захист громадян від проявів беззаконня, самоуправства бюрократії, підтримання громадського порядку. Ця функція, як ніяка інша, експлуатується найчастіше, нерідко стаючи знаряддям дешевого популізму;

- зміцнення політичних зв'язків з масами. Без цього політик швидко відчужується від своїх прихильників;
- ініціювання, оновлення та генерування оптимізму і соціальної енергії мас, мобілізація їх на реалізацію певних цілей і завдань. Ця функція широко використовується політиками-популістами, трибунами, майстрами проголошення гучних промов, людьми, що добре володіють словом і пером.

Політичний процес охоплює загалом такі види діяльності, як політична участь і політичне функціонування.

Політична участь насамперед має на меті формування у процесі політичної діяльності певних позицій, вимог, настроїв, а політичне функціонування — це професійна політична діяльність, мета якої — розробити правові норми, управляти різними політичними інститутами.

Політик як такий не існує поза політичною діяльністю. **Політична діяльність — складова людської діяльності, специфічна особливість якої полягає в спрямованості на реалізацію політичних інтересів суб'єктів політики і насамперед на завоювання, утримання та реалізацію влади.**

До структури політичної діяльності входять її об'єкти і суб'єкти. Об'єктом є політична влада, політико-владні структури, суб'єктом — політичні партії, рухи, об'єднання, політики, громадські, державні діячі та ін.

На характер, особливості політичної діяльності впливають об'єктивні та суб'єктивні ***детермінанти***. До ***об'єктивних*** належать запити, потреби, інтереси, до ***суб'єктивних*** — політична культура, політична свідомість суб'єктів політичного процесу.

Виокремлюють ***політичну діяльність теоретичну*** і ***практичну***. Перша — законотворча, ідеологічна, соціологічна, науково-організаційна, методична. Друга — урядова, депутатська, робота в органах місцевого самоврядування, політичних партіях, суспільно-політичних рухах, об'єднаннях, участь у референдумах, виборах, мітингах, опитуваннях громадської думки, маршах протесту тощо.

Політичну діяльність здійснюють на громадських або професійних засадах.

Політичною діяльністю ***на громадських засадах*** вважають таку діяльність, за яку той, хто займається нею, не отримує матеріальної чи іншої винагороди, до того ж виконує її поза основною професійною діяльністю.

До політичної діяльності ***на професійних засадах*** зараховують депутатську діяльність, роботу на посадах і в робочих апаратах політичних партій, громадсько-політичних об'єднань тощо. Така діяльність найчастіше пов'язана з матеріальною винагородою.

Істотне значення для вмотивованої та продуктивної діяльності політика будь-якого рівня має його соціально-психологічна готовність до цього. У структурі такої готовності психологи розрізняють кілька взаємозумовлених та взаємопов'язаних компонентів: ***мотиваційний***, ***когнітивний***, ***операційний*** та ***особистісний***.

Крім того, політична діяльність, особливо її ефективність, тісно пов'язана з тим, як узгоджені між собою "Я-реальне" і "Я-ідеальне". У першому випадку йдеться про те, яким реально є політик, а в другому — яким він себе уявляє, яким його бачать інші. Відомо, що багатьом людям властиве надмірне завищення своїх якостей, перебільшення можливостей.

Політична діяльність, як і будь-яка інша, також передбачає цілеспрямовану і певним чином мотивовану активність людини в конкретний період, час. При цьому для політичної діяльності велике значення має психологічна готовність людини до такої діяльності, тобто сукупність усього необхідного для успішного вирішення того чи іншого завдання, проблеми. **Психологічна готовність є своєрідним стартовим моментом у діяльності.**

Для політика багато обставин можуть стати стартовими у конкретній діяльності, дії. Це, зокрема, глибоке знання та розуміння суті, необхідності того, заради чого політик діє, спонука до такої дії з боку інших людей, суто душевний порив та ін. У будь-якому разі **політик починає діяти тоді, коли має психологічну установку на досягнення бажаного і очікуваного результату**. Важливо, щоб політик мав установку не на діяльність взагалі, а саме на інноваційну діяльність, тобто таку, що матиме заздалегідь вагоміші, суттєвіші результати.

За багатьма характеристиками і особливостями **політична діяльність так само індивідуальна, як індивідуальна будь-яка діяльність людини**. Йдеться про індивідуальний стиль політичної діяльності не як набір окремих якостей, а як цілезумовлену систему взаємопов'язаних дій, за допомогою яких досягається певний результат [90, *131*].

Індивідуальний стиль діяльності, у тому числі політичної, зумовлюється і забезпечується насамперед властивостями нервової системи людини.

Не слід плутати поняття “індивідуальна політична діяльність” і “індивідуалізована політична діяльність”.

Індивідуалізована політична діяльність — явище рідкісне. Практично завжди політик має однодумців, політичну силу у формі об’єднання, організації, партії. Зрештою, політична діяльність може здійснюватися за допомогою і неорганізованих сил — маси, натовпу. Політик спілкується з ними, використовує їх тоді, коли це відповідає його власним інтересам або інтересам формального об’єднання (організації, партії та ін.), до якого він належить.

Кожна людина є представником певної держави, нації, класу, соціального прошарку. Саме у статусі носія специфічних якостей конкретної спільноти вона включається у той чи інший вид суспільних відносин. Це також відбувається завдяки певній політичній поведінці.

Поняття “політична діяльність”, як і поняття “політика” загалом, трактується досить неоднозначно, широко. Як ні в якій іншій науці тут наявні відносини між різними суб’єктами політики, діяльність яких зводиться до одного — завоювання та використання влади у певних політичних інтересах.

Політична діяльність — це сукупність дій суспільних груп (класів, соціальних прошарків, націй тощо) щодо реалізації політичних інтересів з приводу завоювання, використання та утримання влади [73, *103*].

Мотиви детермінують, визначають мету і програму політичної діяльності. І мета, і програма також можуть бути помітно вираженими альтруїстичними або егоїстичними.

У політичній діяльності вирізняють кілька типів політичної поведінки людини: конформізм, політичну індиферентність, політичний активізм.

Конформізм пов’язаний з орієнтацією на чужу думку, погляд, підтримку будь-якої позиції. Така поведінка є відповідним пристосуванням, політичною лояльністю, позицією “як усі, так і я”. Людей з подібною політичною позицією активно використовують політики-маніпулятори, авантюристи, всі, хто у своїй діяльності вдається до дешевого популізму.

Індиферентність — байдуже ставлення до політики, відчуженість від неї. Люди цього типу вважають, що їх участь у політиці безперспективна, не потрібна.

Політичний активізм притаманний тим, кого реальний стан не лише в політиці, а й у суспільстві загалом абсолютно не влаштовує.

Люди з таким типом політичної поведінки активно залучаються до політичного, суспільного життя, глибоко переконані, що саме завдяки їх особистій участі стан справ у суспільстві зміниться на краще. Саме з таких громадян формуються справжні політичні лідери: традиційні ("як робили до нас, так робимо і ми"); легальні, або бюрократичні (лідерство посади, а не реальних дій); харизматичні (лідерство, як кажуть, від Бога, як історична необхідність).

Залежно від характеру поведінки політики, учасники політичного процесу поділяються на лідерів, активістів, послідовників, лідерів громадської думки.

Лідери, як правило, очолюють політичний рух завдяки підготовленості, авторитету, соціальному статусу тощо.

Активісти виступають посередниками між лідерами і тими, хто йде за ними, підтримує їх. Фактично вони впливають на рядових учасників політичних дій і процесів, дещо змінюють стратегію і тактику політичного дійства, а головне — активно допомагають лідерам у їх діяльності.

Послідовники мають різний ступінь політичної, соціальної активності, в цілому підтримують ідеї лідерів, але з певних причин не досить чітко усвідомлюють навіть власні інтереси у політичній боротьбі і тому менш активні, ніж активісти.

Лідери громадської думки не стільки організаторською, організаційною діяльністю, скільки інтелектуальною (особливо в засобах масової інформації) підсилюють емоційне, психологічне напруження навколо політичних проблем, до яких привернуто увагу багатьох людей.

Отже, проаналізувавши проблеми політичної участі та поведінки, можна зробити такі висновки.

Людям властиві індивідуальні риси, якості, тобто індивідуальні відмінності. Такі відмінності вивчає диференційна психологія, а виявляються вони у процесі навчання, прояву емоцій, реакцій, мотивацій та інших аспектів поведінки.

Індивідуальні відмінності формуються завдяки тривалій і складній взаємодії спадковості індивіда з його середовищем. Інакше кажучи, з одного боку, генетично людина успадковує окремі ознаки, а з другого — середовище, яке діє на людину ще до народження, примушує її відповідно реагувати на подразники різноманітного походження. Такі процеси часто взаємопов'язані, але вони не жорстко детерміновані. Наприклад, можна успадкувати від батьків певний талант, однак втратити його потім з різних причин — через хворобу, бездіяльність тощо. Або можна не мати вродженого нахилу до політичної, суспільно корисної діяльності, але впродовж довгої і копіткої роботи над собою досягти

певних успіхів на цій ниві. Вроджені ***задатки*** і ***здібності*** є певною мірою успадкованими якостями, однак без подальшого розвитку, вдосконалення вони мало чого варті.

Істотне значення мають здібності і в процесі політичної діяльності (як і будь-якої іншої). Під здібностями розуміють індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої; особливості, що сприяють, забезпечують успішне виконання будь-якої діяльності або кількох видів діяльності; не лише наявні знання, навички, вміння, а й те, що сприяє найкращому їх набуттю.

Здібності, на відміну від анатомо-фізіологічних особливостей людини, не є вродженими. Вони завжди є результатом її відповідного розвитку. Вродженими є не здібності, а задатки як джерела для їх розвитку. Адже відомо: геній — це праця.

Таким чином, здібності не виникають і не існують поза певною діяльністю, тобто вони проявляються у процесі діяльності, але ще більше — розвиваються і вдосконалюються.

До основних здібностей людини належать здібності до навчання, праці, суспільної, духовної діяльності. У комплексі всі здібності становлять природу конкретної людини, однак сама природа є продуктом поступового розвитку і самовдосконалення.

Для визначення особливостей, характеру політичної діяльності конкретної людини окрім психологічних характеристик слід враховувати таку динамічну характеристику психічної діяльності особистості, як ***темперамент***. Коли йдеться про темперамент, то мається на увазі імпульсивність і темп психічної діяльності. Навіть близнюки мають певні відмінності, основою яких є психологічний стан. У політичній діяльності це має найважливіше значення, як і те, що для темпераменту людини особливо важливі вразливість та імпульсивність.

Часто говорять про неповторність особи, особливо помітної, обдарованої. Така неповторність — це ***стиль*** людини, те, що найяскравіше вирізняє її серед інших. Кажуть, стиль людини — це людина. Музику М. Огінського неважко відрізнити від музики П. Чайковського, а політика Л. Кравчука від політика П. Симоненка, і не за політичними орієнтаціями, а за тим особливим, що становить стиль діяльності, у тому числі політичної, кожного з них.

Стиль зумовлює індивідуальність життєвого шляху людини. Однак його слід розуміти не як якусь одну якість людини або їх набір, а саме як цілеспрямовану систему дій, які тісно пов’язані між собою і завдяки яким одна людина принципово відрізняється від інших людей, досягає певних результатів у власній діяльності.

Індивідуальність стилю зумовлюється переважно властивостями нервової системи людини.

Загальновизнаними формальними ознаками індивідуального стилю філософи вважають такі:

- досить стійку систему прийомів і способів діяльності конкретної людини;
- наявність яскраво виражених особистих якостей людини;
- уміння та здатність особи щонайкраще пристосуватися до об'єктивних вимог.

Отже, **індивідуальний стиль — це комплекс, єдність усіх ознак діяльності людини, зумовлених її особливостями**.

3.3. Політичне лідерство як психологічний феномен

Розглядаючи проблему особи як суб'єкта політики, відомий політолог А. Боднар так диференціював суб'єктів політичного процесу:

- громадяни, які фактично ніякого більш-менш помітного впливу на політику, політичне життя не мають. Таких громадян у кожній країні досить багато, включаючи не лише байдужих до політики, а й взагалі аполітичних;
- громадяни, які входять до складу громадських організацій, і навіть кількох, однак таких, що недостатньо активно впливають на політичний процес;
- громадяни, які є членами активно діючих партій, громадських організацій та об'єднань;
- громадський, політичний діяч, діяльність якого в політиці досить помітна і відчутна;
- професійний політик, для якого політична діяльність — це задоволення власних матеріальних, духовних, соціальних та інших інтересів і потреб;
- політичний лідер як найвища посадова особа у політичному, суспільному житті (президент, прем'єр, спікер та ін.).

Лідерство — закономірне соціальне явище. Найбільш масове воно у групах. Лідерами є члени групи, здатні організувати її членів на виконання спільного завдання. Таке лідерство, на відміну від керівництва, виникає стихійно, воно нестабільне, пов'язане передусім з особистими стосунками між членами групи. Лідер більше поінформований, ніж інші члени групи, активний, має організаторські здібності, авторитет.

Окремого розгляду потребує проблема політичного лідерства.

Політичний лідер — це людина, здатна згуртувати навколо себе багатьох, завоювати у них авторитет, повести за собою.

Проблему лідерства досліджували Геродот, Плутарх, Н. Макіавеллі, Т. Карлейль, Ф. Ніцше, К. Маркс, В. Ленін, М. Вебер та інші відомі вчені, політики, громадські діячі.

У радянській, у тому числі українській, психології проблему лідерства активно розробляли ще у 20–30-ті роки Є. Аркін, О. Залужний, П. Загоровський, С. Лозинський та ін.

Нині в умовах принципових соціально-економічних, політичних трансформацій, які відбуваються у багатьох країнах, інтерес до проблеми лідерства значно підвищився.

Розглянемо природу лідерства.

Під лідерством розуміють один із процесів організації та управління малою соціальною групою, що сприяє досягненню групових цілей в оптимальні терміни і з оптимальним результатом.

Лідер — це член групи, що спонтанно висувається на роль неофіційного керівника в конкретній ситуації за наявності відповідних особистих якостей та об'єктивних обставин.

Лідерство можна розглядати в широкому розумінні — як здатність впливати на інших і на стан спільної діяльності — і у вузькому, коли лідер радикально впливає на стан справ у колективі і за багатьма якостями переважає інших.

Питання лідерства взагалі, його місця в суспільстві минулого, сучасного та майбутнього, перспективи розвитку та умови формування лідерів зокрема в сучасній Україні постійно хвилюють громадськість. З вирішенням цих питань люди пов'язують власні долі, прогнозують розвиток суспільства.

Оскільки серед інших проблем становить інтерес саме психологічний аспект проблеми лідерства, то розглядатимемо феномен лідерства з урахуванням цього аспекту.

Одним із засновників політико-психологічного підходу до вивчення проблеми лідерства вважають американського вченого Г. Лассуела, який, як відомо, разом з Ч. Мерріамом, Б. Скіннером, У. Уайтом представляє так звану **чиказьку психологічну школу політики**. Представники цієї школи виконали багато досліджень, присвячених політико-психологічним проблемам лідерства, особливо відносинам лідера з оточенням. Останнє має суттєве значення для суспільств перехідного стану.

Досить відомою є також психологічна концепція лідерства так званої **франкфуртської школи**, представниками якої є Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм, Х. Арендт та ін. Вони розглядали питання лідерства без свідомого нахилу до авторитаризму у психології широких мас у тих країнах, де існують (існували) тоталітарні режими. Психологічним аспектам лідерства присвячені також публікації, що з'явилися останнім часом у російській політології (Г. Ашин, Ф. Бурлацький, Д. Волкогонов, М. Ільїн, Б. Коваль, В. Соловйов та ін.). Зокрема, розроблено соціально-психологічну типологію лідерства і запропоновано такі ознаки для його класифікації:

- історизм — тип лідерства залежить від характеру епохи;
- масштабність — лідери загальнонаціональні, регіональні, певного класу, групи;
- класовість — інтереси якого класу, соціальної групи захищає лідер;
- ставлення до існуючого устрою, організації — "функціональний", "стабілізуючий", "дисфункціональний";
- здатність до лідерства — перетворення на лідера завдяки власним якостям або через обставини;
- ініціативність — здатність продовжувати розпочату справу.

Досить своєрідно трактує поняття "політичний лідер" відомий український політолог Д. Видрін. Він вважає, що політичний лідер — це будь-який, незалежно від формального рангу, учасник політичного дійства, процесу, який намагається і спроможний консолідувати зусилля всіх, хто його оточує, і активно впливати (в межах території, міста, регіону, країни) на цей процес для досягнення висунутих ним визначних цілей. Зауважимо, що таке визначення лідерства вчений сформулював відповідно до інтенсивних, масових політичних процесів, що відбувалися в Україні, інших посттоталітарних державах у 1990 р., коли учасниками політичних дій були сотні тисяч громадян.

Статус політичного лідера, як і лідера загалом, ***можна розглядати з різних поглядів***:

- ***функціонально-рольового*** (йдеться про певний статус, що його завоював будь-який член групи, колективу);
- ***професійного*** (у цьому разі має значення місце лідера серед інших у професійній ієрархії стосовно конкретної предметної сфери діяльності);
- ***морально-етичного*** (такий статус пов'язаний з характером оцінки колективом особистісних людських морально-етичних якостей лідера);

• ***самооцінного*** (цей статус досить своєрідний, оскільки оцінка оточенням лідера часто не збігається з його самооцінкою або навіть принципово відрізняється від неї).

Досить оригінально подає моделі типології лідерства відомий російський соціальний психолог Б. Паригін. На його думку, типологію лідерства потрібно будувати з урахуванням трьох складових: змісту, стилю, характеру діяльності лідера. Згідно з цим Б. Паригін пропонує таку типологізацію [76, *250*].

За змістом діяльності:

- лідер-натхненник;
- лідер-виконавець;
- лідер-натхненник і виконавець водночас.

За стилем керівництва:

- авторитарний;
- демократичний;
- такий, що поєднує авторитаризм з демократизмом.

За характером діяльності:

- універсальний;
- ситуативний.

Лідерство — явище досить індивідуалізоване, однак типи політичних лідерів можна виокремити за певними ознаками, рисами, якостями, тобто критеріями:

- прагнення до влади;
- джерела керівництва;
- функції в політичній системі;
- політична активність;
- ставлення до власної компетенції.

Домінуючим критерієм вираження суті феномена лідера є ***прагнення до влади***. Вважають, що від усієї кількості громадян 7–8 % тих, хто "хворіє на владу", бажають її мати. Для них влади ніколи не забагато, вона їм не набридає, дає не тільки перевагу над іншими, а й задоволення. За критерієм прагнення до влади виокремлюють два типи політичних лідерів — **авторитарний** і **неавторитарний**, або **демократичний**. І ті, й інші прагнуть влади приблизно однаково і часто намагаються досягти її будь-якими засобами. Відмінність полягає в методах реалізації влади, в інтелекті лідера, його політичній культурі, меті та ідеалах, яких він хоче досягти. Якщо для авторитарних лідерів головним принципом реалізації влади є примус, то для демократичних — переконання. Цим вони істотно різняться. Перші виправдовують своє прагнення до влади

революціями, величчю та месіанським призначенням, а другі — важливими реформами, що здійснюються в суспільстві, країні, потребою стати на захист демократії тощо.

Другим критерієм типології лідерства є ***джерела керівництва***. Згідно з цим критерієм вирізняють два типи політичних лідерів: які керуються в політиці суто внутрішніми чинниками і ті, що віддають перевагу зовнішнім чинникам. До перших можна зарахувати лідерів, які переконані, що їх лідерство не що інше, як результат насамперед власної компетенції, знань, уміння, таланту, обдарованості чи навіть геніальності. Здебільшого лідери авторитарного типу вважають себе не інакше, як обранцями долі. На думку таких лідерів, саме їм призначено вести людство до нових вершин. Лідери, які керуються так званими зовнішніми чинниками, переконані, що всі їхні успіхи або поразки залежать не від них особисто, а саме від зовнішніх обставин, ситуацій, подій тощо. І тому такі лідери стверджують, що причиною можливих невдач є не вони самі, а інші люди, організації, підступність їхніх супротивників та ін.

Третім критерієм визначення типу лідера є певні ***функції у політичній системі***, які виконує той чи інший лідер. Зокрема, американський політолог Г. Лассуел виокремлює три типи таких лідерів: ***адміністратор***, ***агітатор***, ***теоретик***. Це не означає, що в житті існують такі лідери в чистому вигляді, однак можна визначити їхні найхарактерніші ознаки. Так, адміністраторові властива ієрархічність у стосунках, він часто приймає компромісні політичні рішення. Агітатор — це здебільшого тип лідера харизматичного, що стає улюбленцем мас за рахунок успішного популізму, вміння декларувати прості та зрозумілі положення. Однак часто такий лідер вдається і до так званих закулісних методів політичної боротьби. Лідер-теоретик — це стратег, який охоче розробляє перспективні плани, займається великою політикою, перекладаючи реалізацію поточних планів і реальних справ на помічників, підлеглих.

Четвертим критерієм класифікації типів лідера є їх ***політична активність***. У політичній теорії, політології вирізняють так званих правоносіїв (вони активні й готові багато зробити, щоб залишитись у центрі політичних подій будь-якого рівня) і пробивних лідерів, які можуть багато зробити, однак досягнутий результат їх не задовольняє. Саме тому їхня активність спрямована на те, щоб розчищати собі дорогу до вищих щаблів влади. Та насправді така активність — це насамперед демонстрація дії, самореклама.

П'ятим критерієм типології лідерства є ***ставлення лідера до власної компетенції***. З цією типологією докладніше ознайомимося далі.

Розглянемо окремі конкретні типологізації лідерства.

Залежно від мотивації діяльності виокремлюють традиційних, легальних (бюрократичних), харизматичних лідерів.

Традиційні лідери діють за принципом "так робили наші діди і батьки, так робитимемо і ми". Більшість відомих монархів — традиційні лідери.

Легальні, ***або бюрократичні***, ***лідери*** — це лідери посади і крісла, їм підкоряються завдяки тому, що вони мають відповідний ієрархічний статус, а не соціальну вагу.

Харизматичні лідери уособлюють особистісний тип лідерства. Авторитет такого лідера базується на його особистих якостях, привабливості ідей, які він декларує.

Залежно від масштабів політичної діяльності лідерство має кілька рівнів.

Першим і найпоширенішим є рівень малої групи (оточення президента, керівника парламенту, лідера політичної партії).

Більш високий рівень — лідерство в політичному русі певної соціальної групи (прошарок, клас, партія). Лідер цього рівня повністю використовує не лише особистісні якості, а й уміння бути організатором, координувати дії досить великої групи людей.

Найвищим вважається рівень політичного лідерства в системі владних відносин. Лідер цього рівня спроможний інтегрувати і поєднувати інтереси великих соціальних груп, різних соціальних верств населення, тобто здатний діяти в масштабах усього суспільства, держави.

Лідерство класифікують і за іншими ознаками. Так, **залежно від реального прояву розрізняють лідерство номінальне (помилкове, хибне) і реальне (фактичне)**.

Варта уваги і концепція функціонально-рольового підходу, запропонована М. Херманном, який розглядає лідерство з позиції функції, яку має виконувати конкретний лідер у суспільстві:

- ***Лідер-вождь.*** Він має мету, заради якої здатен змінити політичну систему, і чітко визначає цілі, етапи діяльності, вміє вести за собою маси і підкоряти їх своїй волі. Це сильна особистість, для якої характерне особисте бачення дійсності і її перспектив.
- ***Лідер-комівояжер.*** Він будує кар'єру на шанобливо-чуйному ставленні до найважливіших потреб людей, намагаючись їм допомогти, а також переконати їх, що він бажає і може поліпшити життя. Як правило, лідери цього типу керуються передусім бажаннями і потребами маси.

• ***Лідер-маріонетка.*** Такий лідер діє не самостійно, а від імені і за допомогою групи, яка його висунула і підтримує. Тому він пропагує і підтримує цілі цієї групи, але методи їх досягнення часто вибирає сам. Для цього лідера дуже важливо вміти переконувати інших для того, щоб вони сприйняли його ідеї.

• ***Лідер-пожежник.*** Він уміє оперативно і досить ефективно реагувати на зміни обставин і потреби громадян, вирішуючи наболілі проблеми. Щоб краще зрозуміти такого лідера, слід докладно вивчати не лише його самого, а і його оточення.

Будь-яка діяльність вмотивована. Найважливішим мотиваційним джерелом лідерства є потреба у владі. Вихідною при цьому є теза, що влада, боротьба за неї наскрізь пронизує політичне життя будь-якого суспільства [35, *232*].

Лідерів, як уже зазначалося, класифікують також за їх політичною активністю, за ставленням до власної компетенції. За цією класифікацією вирізняють лідерів-новаторів, координаторів, консерваторів, владарів, адміністраторів, бюрократів та ін.

Новатори — це неординарні, оригінальні лідери, які нетрадиційними способами намагаються досягти бажаних результатів.

Координатори — лідери, що вміють знаходити незвичні, але прийнятні компромісні рішення. Лідери такого типу потрібні для стабілізації як влади, так і суспільно-політичної ситуації у країні загалом, особливо в умовах перехідного періоду.

Консерватори — лідери старого типу, що не бажають приймати серйозні рішення. Вони багато уваги можуть приділяти реформуванню другорядних сфер, не зачіпаючи наріжних основ суспільства чи будь-яких окремих систем і процесів. Звичайно консерватори найчастіше конфліктують з новаторами.

Лідери-владарі вирізняються насамперед певними егоїстичними рисами. Як правило — це стратеги, яких не цікавлять деталі політичної діяльності. Політичну владу такі лідери утримують, формуючи відповідні нові відносини влади у малих чи великих впливових суспільних або політичних групах.

Лідери-адміністратори — це політики-професіонали, реалісти. Вони постійно підтримують зв'язок з народом і підкреслюють свою ідентичність з ним, захищаючи інтереси відповідної суспільної групи.

Лідери-бюрократи — це політики (як, власне, і прості управлінці), що сліпо дотримуються певних догм, стереотипів у діяльності, управлінні.

Кожна людина живе, діє, розвивається у групі, колективі.

Група — це будь-яке об'єднання людей незалежно від того, які зв'язки і стосунки між ними існують. Групи поділяють на малі, великі, умовні, офіційні, реальні, неофіційні та референтні. Особливості таких груп вивчає психологія.

Колектив — це група людей, які не лише об'єднані спільною діяльністю, а й мають єдині цілі такої діяльності, підпорядковані цілям суспільства.

Політична діяльність, хоч би якою вона була індивідуалізованою, здійснюється у групі, колективі. Це може бути група або колектив, де політик або громадський діяч працює професійно, а може бути і так звана неформальна група або колектив однодумців, соратників по партії, громадській організації тощо. Такі групи і колективи, як правило, мобільні, їх кількість і якість, особливості міжособистісних стосунків, лідерство тощо можуть змінюватися.

Отже, саме в психологічному плані становить інтерес складна проблема взаємовідносин політичного лідера і групи, маси. Іноді її розуміють і трактують як проблему "героя" і "натовпу". У різні часи і за різних соціально-політичних умов цю проблему трактували по-різному. Так, багато років тиражувалася відома теорія про роль "народних мас" в історії, що була надто далекою від реального стану справ у так званому соціалістичному суспільстві — колишньому СРСР, інших країнах соціалістичного табору. Однак і сьогодні однозначні визначення характеру відносин між лідером і масами як у вітчизняній, так і в зарубіжній політології, психології, соціології, особливо з огляду на психологічні особливості таких аспектів, відсутні. Тут важливо враховувати проблему групового егоїзму, демагогії, популізму, підігравання масі і в такий спосіб сприяння її соціальній дезорієнтації, і особливо те, що масі часто притаманне колективне безсвідоме.

З діяльністю політичного лідера тісно пов'язані такі діаметрально протилежні якості, як активність і пасивність. Часто вони змінюють одна одну, але тут важливо звернути увагу ось на що. Політична пасивність окремої людини — звичайне явище, але воно стає загрозливим, коли набуває масового поширення, тобто охоплює класи або окремі соціальні групи і верстви населення. Якщо значна кількість людей відмовляється брати участь у таких масових акціях доленосної ваги, як вибори, референдуми, інші важливі політичні дії, то це свідчить про недорозвиненість, брак політичної культури або індиферентність, байдуже ставлення до владних державних структур.

Разом з тим політична пасивність може бути і позитивною, коли відмова брати участь у політичних діях є формою протесту проти політичного гноблення, загрози безпеці людині та ін.

Щодо політичного лідера слід **ураховувати дві особливі обставини: лідер є тим, чим є насправді; лідер є таким, яким його уявляє і сприймає оточення**.

У різні історичні періоди політичному лідерові поклонялися, боялися його чи просто шанували відповідно до того, як його сприймали. При цьому слід зважати не так на якісь особливі обставини, що спонукали відповідно реагувати на конкретну особу, як на природу культу лідера загалом.

Відповідний імідж, культ лідера може виявлятися у впливі на оточення через деякі досить складні об'єктивні обставини. Так, культ лідера може бути створений, нав'язаний більшості пасивних громадян згори шляхом маніпулювання громадською думкою, інтенсивної і дієвої пропаганди. Це не становить труднощів саме тоді, коли в суспільстві низька політична культура, активність громадян, слабо впроваджуються демократичні норми громадського життя.

Культ політичного лідера різного рівня часто з'являється ніби "знизу", з ініціативи самих мас. Найчастіше такі явища спостерігаються під час кризових ситуацій у суспільстві, особливо на перехідних етапах його розвитку. Згадаймо, як багато наших співгромадян претендували на роль "месії" — спасителя країни, її "найперспективнішого" розвитку і поступу до суверенної, демократичної держави у перші роки після краху тоталітарної системи, проголошення незалежної України. Поступово люди розібралися в сутнісних характеристиках багатьох лідерів. Сотні імен політичних лідерів, які ще зовсім недавно були дуже популярними, зараз забуті.

Найяскравішим і найстійкішим у громадсько-політичному житті виявляється культ, імідж політичного лідера, який з'явився і утвердився в результаті його виняткових вроджених, а згодом розвинених особистісних якостей і рис завдяки сильній волі, наполегливості, саморозвитку і самовдосконаленню. Таких лідерів називають харизматичними, їм більше, ніж іншим, симпатизують і довіряють.

Варто наголосити, що **в чистому вигляді політичних лідерів практично не буває**. Портрет будь-якого лідера з часом "ретушується", від нього відкидається все, що невигідне. Так, не можна стверджувати, що такі політичні лідери, як М. Робесп'єр, В. Ленін, А. Гітлер, У. Черчілль,

Й. Сталін чи інші своїм надавторитетом і популярністю завдячують лише певним вродженим, природним якостям. Крім таких якостей потрібні і зусилля пропаганди, і активно сформована громадська думка, і багато іншого.

Феномен політичного лідерства найпомітніше виявляється в результаті прояву певних символів, міфів, релігій, з якими люди пов'язують свої сподівання на краще життя.

Кожен політичний лідер має певні, часто лише йому притаманні якості, які, власне, і роблять його лідером. І все ж можна назвати **найтиповіші риси політичного лідера**.

- ***Акумулятивність.*** Ця риса є вирішальною, особливо для лідерів високого, загальнонаціонального, загальнодержавного рівня. Вона полягає в здатності акумулювати і адекватно виражати у своїй діяльності інтереси певних, досить великих мас. Така риса була притаманна А. Гітлеру, В. Леніну та іншим політикам, які прекрасно розуміли інтереси певних класів і соціальних груп і успішно використовували це у власних цілях. Звідси випливає висновок, що політичним лідером можна стати досить випадково — варто вгадати інтереси широких мас і спробувати їх задовольнити.
- ***Компетентність.*** Це всебічна підготовленість політичного лідера до діяльності у сфері політики, суспільних відносин. Компетентність набувається в результаті постійного і глибокого навчання, самоосвіти, самовдосконалення. Значною мірою компетентність зумовлюється тривалістю та досвідом політичної діяльності політичного лідера.
- ***Наявність чіткої політичної програми.*** У справді авторитетних, популярних політичних лідерів програми здебільшого відповідають інтересам їх електорату, інтересам великих соціальних груп або класів.
- ***Інноваційність.*** Це здатність постійно генерувати, продукувати нові ідеї, по-новаторському осмислювати старі, відомі сентенції, вміти їх коригувати, розвивати і вдосконалювати. Ще краще, якщо політичний лідер вміє не лише конструювати нові ідеї, а й пропонує механізми їх практичної реалізації. Така здатність завжди імпонує його прихильникам, електорату.
- ***Велика популярність.*** Вона досягається завдяки поєднанню іміджу, вміння завойовувати симпатії людей, ефективності політичної діяльності та звичайного популізму.
- ***Політична гнучкість, динамізм.*** Лідер високого рівня, як правило, успішно вибирає альтернативні рішення, завойовує симпатії і прихильність у результаті неординарних дій і вчинків.

• ***Політична воля, вміння і здатність брати на себе відповідальність.*** Ця важлива риса притаманна сміливим, рішучим політикам, які швидко знаходять вихід з критичної суспільної ситуації і беруть на себе відповідальність за прийняті рішення. Згадаймо хоча б політиків, які підписали відомі Біловезькі угоди (Білорусь).

• ***Гострий розум, політична інтуїція.*** Певною мірою ці якості є вродженими, а згодом розвиненими. Йдеться про вміння мислити аналітично, неординарно, прораховувати і передбачати можливий розвиток подій. Такі якості притаманні небагатьом політичним лідерам.

• ***Організаційні здібності.*** Вони потрібні політичному лідерові будь-якого масштабу, але особливо важливі для лідерів, які є національною елітою, насамперед президентів, керівників парламентів, урядів, міністрів, лідерів найвпливовіших політичних партій, об'єднань, сил.

• ***Мова політичного лідера.*** Ідеться про мову, якою спілкується політичний лідер, політичну термінологію, поняття, властиві лідерові з високим рівнем загальної і політичної культури.

• ***Володіння політичними технологіями.*** Справжній політичний лідер повинен професійно володіти комплексом (системою) спеціальних, цілеспрямованих, послідовних та ефективних дій і прийомів, що забезпечують очікувані ним політичні результати діяльності. До того ж політик повинен досконало володіти політичним маркетингом — системою пропаганди, підкреслення і демонстрації кращих рис, притаманних йому самому або тим, кого він підтримує в політиці.

• ***Привабливість лідера (імідж).*** Політик повинен уміти подобатися, або мати "шарм". Свого часу такими політиками були Р. Кеннеді, М. Тетчер, М. Горбачов, Б. Єльцин, Л. Кравчук та ін. Крім відповідних якостей і вміння вирішувати суто політичні питання вони вміло завойовували симпатії громадян.

• ***Популізм.*** Виокремлюємо цю якість у її позитивному розумінні, оскільки "робота на публіку" притаманна фактично всім політичним лідерам. Вдало використаний популізм — постійна поява перед людьми, незастережливе спілкування з ними, вміння стати "своїм хлопцем" — тільки на користь політикові. Шкода, коли такий популізм потім не підкріплюється конкретикою політичної, суспільно корисної діяльності.

Дещо видозміненими крім названих є **риси політичного лідера загальнонаціонального, загальнодержавного масштабу**:

• **уміння бачити, виокремлювати проблему і генерувати ідеї, розробляти політичні завдання загальнонаціонального характеру.** Без

такого таланту політичний лідер рідко піднімається над особистими, містечковими інтересами;

• **готовність персоніфікувати функціональні цінності відповідно до конкретного історичного періоду.** Ідеться про вміння бачити і вирішувати ту чи іншу проблему з урахуванням як історичного досвіду, практики, так і особливостей реального історичного часу;

• **уміння генерувати ідеї, розробляти програми не лише на загальнонаціональному рівні, а й у разі потреби узгоджувати інтереси багатьох суб'єктів політичного процесу;**

• **уміння вселяти віру, оптимізм у весь народ, націю, великі соціальні групи.** Така якість найчастіше притаманна харизматичним лідерам;

• **політичне уявлення.** Ця риса притаманна політикам неординарним, високого рівня. Її можна пояснити як своєрідний інтуїтивний і раціональний творчий елемент політики, спосіб визначення і оцінювання кризової ситуації, стратегії пошуку рішень, здійснення конкретного політичного курсу. Це рідкісна якість і досить ризикована. Потрібно було бути Мойсеєм, щоб уявити і передбачити "землю обітовану", Ш. де Голлем, щоб уявити собі майбутню велику Францію і спрямувати свою політичну діяльність на досягнення такої мети. Однак були політики, політичне уявлення яких реально виявилося далеко не найкращими зразками для людства (наприклад, В. Ленін, ще гірше — А. Гітлер). Досить часто політичне уявлення слугує народженню і реалізації утопічних, практично нереальних проектів. Загалом політичне уявлення пов'язане з ризиком, що потребує від політика великої мужності, сміливості і відповідальності. Добре, якщо таке уявлення реальне, позитивне, а не помилкове, яке становить загрозу для життя не однієї людини, а багатьох, іноді мільйонів людей.

Лідерство і керівництво — поняття різні. Лідер регулює міжособистісні відносини, а керівник — офіційні. Якщо лідером стають стихійно, то керівника найчастіше призначають або вибирають. Керівництво стабільніше, ніж лідерство. У лідера сфера діяльності вужча, ніж у керівника.

Проблема лідерства завжди має розглядатися у контексті конкретного суспільства та історичного часу. Не є винятком і Україна. Процеси, що відбуваються в ній, значно відрізняються від тих, що здійснюються в інших посттоталітарних країнах Європи і колишніх республіках СРСР, а нині суверенних державах. Значна роль у цих процесах у нашій державі належить не правлячому класові чи будь-якій політичній силі,

а саме політичному лідерові, особі як головній фігурі найважливіших політичних процесів. І це природно, оскільки Україна, незважаючи на велике значення в її історії всього українського загалу, громадянства, фактично завжди була суспільством лідерського типу. Князі, гетьмани, полководці, провідні політики здебільшого відігравали домінуючу роль у виборі шляхів суспільно-політичного розвитку країни, його забезпеченні.

Лідерством в Україні і сьогодні певною мірою компенсується брак усталених договірних норм, законодавчої бази, цілей та зв'язків, які були б визнані й прийняті до фактично обов'язкового виконання. Фахівці, вказуючи на брак розвинутої демократії в Україні, мають на увазі саме це.

Серед політичних лідерів сучасної України можна виокремити два типи:

"поступливий" — лідер консервативного типу, тобто такий, що під певним тиском намагається зберегти в країні раніше існуючу систему;

"інверсійний" — лідер, якого визнають і сприймають не так завдяки його особистим заслугам, як через переслідування його владою чи критику з боку інших лідерів або політичних сил.

Лідерів, які на ділі обстоюють ідеї справді революційних перетворень (у найкращому розумінні), в Україні сьогодні ще надто мало, навіть на тлі надзвичайно розвиненого популізму та безлічі різноманітних політичних спектаклів, що розігруються.

Аналізуючи феномен сучасного політичного лідерства в Україні, щодо багатьох лідерів абсолютно неможливо визначити, є вони лідерами загальнонаціональними чи регіональними; інтереси яких соціальних груп захищають; яке їх ставлення до існуючого суспільного устрою — функціональне, дисфункціональне чи стабілізуюче. Інакше кажучи, нині в Україні не бракує так званих "розмитих лідерів", які діють адекватно суспільно-політичним змінам і конкретним колізіям. Таких лідерів скоріше забагато. А тому поява дедалі більшої кількості лідерів елементарного популістського типу загрозлива для України. І це тоді, коли суспільство сьогодні надто гостро потребує сильних лідерів, гідних сповна взяти на себе відповідальність за долю усієї нації, а не лише за долю своїх виборців.

Хоча в Україні, як і в багатьох інших країнах з подібною суспільно-політичною ситуацією, надто мало жінок-політиків, варто зазначити і розглянути **гендерні (статеві) стереотипи сприйняття політичних подій, явищ, політичних лідерів, у тому числі політиків жінок**.

Безумовно, жінки здебільшого сприймають політичні події на емоційному, практично-побутовому рівні (зниження рівня життя, зарплат, житлова проблема, медичне обслуговування, догляд за дітьми та ін.), тоді як чоловіки більш масштабні у політичних орієнтирах (повільні економічні реформи, відносини з Росією, геополітичні орієнтації України, некомпетентність влади тощо).

Встановлено, що жінки симпатизують політичним партіям гуманітарного, духовного спрямування. Чоловіки здебільшого схильні аналізувати зміст та особливості діяльності окремих партій. У сучасній Україні проблема жінки-політика існує, і найближчим часом вона навряд чи буде вирішена.

Свого часу Р. Даль наголошував, що проблема лідерства завжди залишалася складною для захисників демократії, а також для її теоретиків. Уявляти демократичний устрій без лідерів означає неправильно сприймати історичний досвід. Лідери як конкретні особи більш непередбачувано, ніж звичайні громадяни, впливають на прийняття багатьох рішень, що стосуються інтересів усіх громадян.

За таких обставин постає питання: яких якостей бракує сучасним політичним лідерам, у тому числі українським? Насамперед тих, що **перетворюють лідера на особистість**. **Точніше, лідер тоді є лідером, коли він — особистість.**

У сучасного політичного лідера мають бути новаторська, зрозуміла програма і стратегія діяльності. По-новаторському він має і діяти.

Лідер повинен добре вміти висловлювати і боронити як власну думку і погляди, так і думку і погляди тієї чи іншої суспільної групи.

Лідерові обов'язково мають бути притаманні відповідний рівень політичної культури, організаторські здібності та вміння впливати на людей. Він не досягне успіху в політичній діяльності без власної команди — людей, які поділяють його думки, життєву позицію, стратегію. Як зазначав Н. Макіавеллі, про розум правителя судять насамперед з того, яких людей він до себе наближає.

Безумовно, сучасна Україна потребує передусім демократичних лідерів, але багато з них все ще сповідують і використовують авторитарні норми управління.

Серед багатьох якостей сучасного політичного лідера в Україні варто виокремити почуття національної самосвідомості і гордості, відчуття єдності з народом. Інакше кажучи, лідера посткомуністичної України характеризує не так уміння красиво висловлюватись, як те, що він здатен бути захисником національних інтересів, обстоювати їх.

3.4. Психологічні аспекти формування і особливості функціонування політичної еліти

Еліта (від фр. *elite* — найкращий, вибраний) — вищі, привілейовані верстви суспільства, які здійснюють функції управління, розвитку культури і науки.

Під елітою розуміють меншу частину суспільства, яка не просто наділена особливими психологічними, соціальними, політичними та іншими якостями, а й володіє певними позитивними цінностями і пріоритетами (влада, культура, багатство, компетентність, воля тощо); займає панівні або найбільш впливові позиції у суспільній ієрархії; спроможна здійснити позитивні перетворення в суспільстві, вплинути на свідомість і поведінку співгромадян.

Як невеликий, але владарюючий прошарок суспільства, еліта існує за певних об'єктивних умов. Розглянемо основні з них:

- наявність психологічних і соціальних особливостей, здібностей, можливостей і бажання брати участь у політиці, що вирізняє людей, робить їх несхожими один на одного;
- існування в кожному суспільстві поділу праці, що, у свою чергу, вимагає професійного управління;
- важливе значення управлінської праці, її соціальне визнання та відповідне стимулювання;
- використання управлінської діяльності, праці для отримання певних соціальних пільг (часто управлінська діяльність пов'язана безпосередньо з розподілом таких пільг);
- наявність великої кількості громадян, інтереси яких перебувають поза межами політики і які нею абсолютно не бажають займатися, та ін.

Під **політичною елітою** розуміють відносно невеликий, внутрішньо диференційований, інтегрований прошарок людей (або сукупність груп), що концентрують у своїх руках значну політичну владу, обіймають керівні посади в органах державної влади, політичних партіях, громадських організаціях тощо і істотно впливають на формування та реалізацію політики у державі [84, *321*].

Політична еліта формується у процесі відповідного відбору. До неї входять не просто ті, хто бажає займатися політикою, а й ті, хто якоюсь мірою теоретично і практично підготовлений до такої діяльності, тобто люди, які мають відповідні знання, навички, вміння, на високому рівні володіють політичними технологіями.

Політична еліта виконує такі основні ***функції***:

- ***стратегічну*** — визначення політичної програми дій у результаті генерування нових ідей, які тією чи іншою мірою відображають суспільні інтереси, інтереси певних соціальних груп, класів, прошарків та ін.;
- ***організаційну*** — реалізація в процесі практичної діяльності обраного курсу, втілення політичних рішень у життя;
- ***інтегративну*** — забезпечення певної стабільності у суспільстві, запобігання конфліктним ситуаціям та їх вирішення.

Політичну еліту поділяють на правлячу, опозиційну, вищу та ін.

Правляча політична еліта безпосередньо має владу, володіє нею.

Опозиційна політична еліта (контреліта) протистоїть правлячій.

Вища політична еліта, маючи для цього можливість, приймає найважливіші, доленосні для суспільства рішення. Отже, об'єктивно саме вона вирішально впливає на соціально-політичні відносини в країні. Правляча і вища еліта — певною мірою синоніми.

За визначенням відомого італійського соціолога й економіста В. Парето, який сформулював теорію кругообігу еліт, **існують два типи еліт**, що постійно змінюють одна одну. Перший тип — "***леви***", для яких характерний консерватизм, грубий силовий тиск на інших, бажання всіма керувати. Другий тип — "***лисиці***" — майстри обману, ведення політики шляхом маніпуляцій, хитрощів тощо.

Суспільство стабільне, динамічне більше потребує "левів", а нестабільне, мінливе — еліти прагматичної, здатної мислити, новаторської (тобто "лисиць"). Однак суспільство "левів"-ретроградів — застійне, тоді як суспільство "лисиць"-хитрунів більш динамічне, здатне до розвитку. А тому реально потрібна певна рівновага, наявність в еліті і "левів", і "лисиць".

Центральними питаннями державотворчого процесу, особливо в країнах перехідного типу, з нестабільним становищем, є становлення нових політичних структур та нової системи економічних і соціальних відносин.

Кінцевою метою обох цих процесів є створення максимально можливих умов для самореалізації особистості кожного громадянина, забезпечення йому відповідного цивілізованого рівня свободи, реалізації творчого потенціалу, прискорення формування демократичного, громадянського суспільства.

Крім звичайного бажання більшості громадян конкретної країни жити у справді демократичній, правовій державі нагальною є потреба в лідерах, політиках, здатних прискорити розбудову такого суспільства.

Отже, **домінуючою**, **вихідною є проблема формування національної еліти**, забезпечення її спроможності не просто самореалізуватися, а й прислужитися власному народові, державі, самій собі.

Формування власної національної, самодостатньої, внутрішньо структурованої і добре збалансованої еліти — неодмінна умова розвитку будь-якого суспільства. В Україні, як і в більшості посттоталітарних держав, становлення еліти пов'язане з характерними часовими, якісними особливостями і навіть суперечностями, розглядати які слід з урахуванням як набутої практики, так і особливостей принципово нового характеру.

Основні особливості сучасної української еліти, на думку відомого політолога М. Михальченка, сформувалися переважно трьома шляхами:

- у результаті добору та розстановки кадрів правлячої до 1991 р. КПРС (незалежно від того, змінили вони свої позиції чи ні);
- як наслідок активного чи пасивного опору тоталітарно-колоніальному правлінню;
- як результат входження до політики нових груп та окремих громадських діячів, безпосередньо не пов'язаних ні з комуністичним режимом, ні з опором йому.

Еліту в Україні можна поділити також на еліту авангардного, колонного та ар'єргардного типу.

Авангардна еліта нечисленна, за мисленням, поглядами, розумінням суспільного розвитку вона випереджає більшість як населення, так і еліти загалом. Це, за визначенням М. Михальченка, "розумники, яких не люблять ні правителі, ні виборці, оскільки вони не дають жити спокійно, бентежать громадську думку, вимагають змін".

До ***еліти колонного типу*** можна віднести ту, що вміє вловлювати настрої і правителів, і народу, пристосовуватися до будь-яких умов і діяти в них, слугувати будь-якій владі. Це еліта конформістів. У суспільствах перехідного періоду до неї можна, на наш погляд, зарахувати мало не третину всієї еліти. Вважати її негативною елітою не можна, бо фактично саме вона є стабілізуючим чинником ситуації в суспільстві.

Ар'єргардна еліта — це еліта аутсайдерів, лідерів, які здебільшого задовольняються здобутками, ідеалами і цінностями минулого. Представниками такої еліти є люди старшої генерації — пенсіонери, ветерани, всі, хто не бажає будь-яких соціальних перетворень, що ведуть до демократизації суспільства.

Українську еліту можна класифікувати і як ***владарюючу***, і як ***політичну***. Перша набагато ширша за складом і крім політичної еліти охоплює економічну, ідеологічну, інформаційну, військову, культурну, наукову та профспілкову.

Українській еліті, особливо політичній, нині притаманна надто швидка трансформація за політичними уподобаннями і орієнтаціями. Якщо на початку 90-х років вона відзначалася помітним "червоним" забарвленням, то нині це строката, мінлива за політичними ознаками еліта, що динамічно переходить з одного політичного табору до іншого. При цьому не можна не погодитись з думкою українського історика В. Омельчука, який свого часу звертав увагу на нездатність демократичних сил у сучасній Україні вже в нових умовах поставити національні інтереси вище від партійних, поступитися політичними амбіціями своїх лідерів. Ця проблема існує дотепер.

Існує істотна відмінність між столичною і регіональною, провінційною українською елітою. Перша за рівнем освіти, інтелекту, функціями, впливом на соціально-економічну і політичну ситуацію в Україні цілком може бути прирівняна до еліт високорозвинених країн світу, хоча громадяни нашої держави часто її недооцінюють.

Регіональна еліта, маючи специфічні інтереси, повноваження, багато в чому копіює столичну, хоча нерідко майже не поступається їй. Крім того, з роками регіональна еліта в Україні стає більш досвідченою, самостійною у вирішенні конкретних соціально-економічних і політичних проблем.

Загалом формування еліти — це окремий аспект загальної проблеми формування нового кадрового потенціалу для самостійної України. Кадрова політика, за визначенням відомого українського вченого Г. Щокіна, є генеральним напрямком усіх видів і форм соціального управління. Тому вона є головним напрямком в організації суспільства будь-якого типу і на кожному конкретно-історичному етапі соціального розвитку. Разом з тим, на його думку, після руйнування тоталітарної системи кадрова робота була кинута напризволяще, у вир недорозвиненого політичного ринку, коли на хвилі популізму, використовуючи демократичні процедури, до влади подекуди прийшли демагоги, які виявилися спритнішими, ніж колишні представники компартійної еліти. Такий висновок Г. Щокіна щодо ситуації в роботі з кадрами в Україні за останні десять років видається досить обгрунтованим.

Еліта складається з лідерів у політичній, економічній, соціальній, духовній сферах. Політичними лідерами є державні діячі, керівники політичних партій, об'єднань, громадських організацій, блоків та ін. Тисячі,

мільйони громадян добровільно, з надіями і очікуваннями делегують політичним лідерам певну, а то й досить велику частину своїх політико-владних повноважень і прав.

Українське суспільство пережило чотири неоднозначних періоди формування та діяльності еліти загалом і політичної зокрема.

Перший період тривав майже триста років (XIII–XVI ст.). Саме в цей час формувалася етнічна і конфесійна ідентичність українства, його еліта.

Другий період також був досить тривалий — півтора століття (від 1648 р. до кінця XVIII ст.). Особливість цього періоду зумовлена тим, що еліта сформувалася фактично з козацтва, з представників молодої української демократії часів Б. Хмельницького. Вона заповнила вакуум, який виник після того, як польська еліта на деякий час залишила Україну.

Третій період фактично тривав близько вісімдесяти років і закінчився крахом Гетьманщини (1918 р.) і Української Народної Армії (1919 р.).

Четвертий період почався у 1917 р. з народженням так званої радянської еліти і закінчився в Україні практично в 1991 р. Учені, зокрема А. Пахарєв, поділяють його на три етапи:

- 1917–1941 рр. (близько 25 років) — винищення української (як, власне, і всієї) еліти в СРСР під час сталінських репресій 30-х років і початок Великої Вітчизняної війни;
- 1943–1953 рр. (10 років) — тривав до початку так званої відлиги;
- 1955–1991 рр. (близько 35 років) — тривав до проголошення незалежності України.

Глибокий аналіз суті, особливостей кожного з перелічених періодів формування української еліти — окреме питання, але варто коротко розглянути особливості формування еліти саме після революції 1917 р.

Поваливши самодержавство, а потім ліквідувавши приватну власність, більшовики створили умови для формування особистості, що не несе відповідальності за саму себе і власну долю, як, до речі, і за загальні справи у державі. Адже все зводилося здебільшого до позірної колективної діяльності, яка до того ж утримувалася найчастіше багнетами або іншими силовими методами.

З 1917 р. у Росії (в Україні) з’явилося багато колоритних, комуністично заангажованих політиків. Серед них насамперед варто виокремити тих, хто справді був гідний називатися національним політиком, глибинною сутністю пов’язаний зі своїм народом. Насправді в нашій історії знайдеться не так вже й багато таких політиків. Загалом з 1917 р. в Росії зміна еліт відбулася надто швидко, динамічно. У післяреволюційні роки

політичні еліти були більш романтичними, заполітизованими, ніж еліта сучасної України, для якої характерні більша прагматичність, одновимірність.

Здавалося б, що прагматизм політичної еліти — не така вже й погана риса. Однак звернімо увагу на деякі його особливості.

Багато політичних лідерів, особливо на найвищому рівні, відчувають, щó потрібно робити, однак серед них надто мало тих, хто розуміє, я́к треба робити, і здатний це робити. Нерідко для політичних лідерів прагнення до влади — кінцева мета. От і виходить, що про те, як використати владу, розпорядитися нею політичний лідер думає тоді, коли він уже її досяг. Це призводить до серйозних невдач, помилок, прорахунків у його діяльності.

Винятковий інтерес у теоретико-практичному плані становить класифікація, визначення та виокремлення особливостей політичної еліти в сучасній Україні.

Окремі автори стверджують, що в сучасній Україні потрібно говорити не про еліту, а про так звану псевдоеліту як явище, властиве саме тоталітарним і неототалітарним суспільствам. З таким поглядом важко не погодитися, оскільки фактично багатьох політиків у нашій країні не можна розглядати саме як носіїв певної інновації, інноваційної організаційної культури, яка, зрештою, є головним елементом конкретних системних змін у суспільстві.

За визначенням відомого історика О. Субтельного, погляд якого ми поділяємо, з 1991 р. в Україні сформувалися і діють кілька типів груп політичних еліт: ***правляча***, ***опозиційна***, ***молода*** (що лише формується), ***регіональна*** і ***міжрегіональна***.

Ступінь і ефективність впливу цих еліт на суспільно-політичні процеси в Україні в цілому, на окремі державотворчі процеси, на політику за межами держави істотно залежать від соціально-політичної бази; оточення у суспільстві, яке їх підтримує; владних повноважень і можливостей впливу на суспільство; ступеня підтримки окремими соціальними групами і регіонами та ін.

Політичну еліту в Україні можна поділити на два основні ешелони: а) **політики, що працюють у вищих ешелонах влади (починаючи з президента), а також найвпливовіші лідери партійних організацій;** б) **політики — вищі керівники економічного рівня, провідні підприємці країни**.

Існує спадкоємність у політичній еліті. Для сучасної української еліти, наприклад, характерний києвоцентризм із наявністю, однак, все

ще великої частки дніпропетровської еліти. І таке явище в історії України потребує окремого і глибокого політичного аналізу.

Політична еліта сучасної України досить строката. Це еліта класів, верств, різних соціальних груп населення; еліта політичних партій, громадських організацій, об'єднань; еліта державних інституцій (Верховна Рада України, Адміністрація Президента України, Кабінет Міністрів України, судові органи, міністерства і відомства тощо); еліта регіонів та ін.

Загалом до політичної еліти в Україні, на нашу думку, можна зарахувати сьогодні не більше 3–5 тис. лідерів, активістів, державних, громадських діячів.

Політичну еліту в Україні можна поділити також на "стару" і "нову". Домінуючою при цьому за обсягом влади, кількістю повноважень є саме "стара" еліта — колишні партійні лідери, державні службовці, комсомольські працівники та активісти. Ця частина еліти має і дотепер значну перевагу перед "молодою" елітою, тією, що лише формується насамперед завдяки теоретико-практичній підготовці, а понад усе — досвіду організаційно-господарської роботи.

"Стара" еліта (номенклатура КПРС, Компартії України) із самого початку економічних реформ фактично розкололася на дві нерівноцінні частини. Представники першої швидко зреклися ідей, ідеалів, які вони до того так довго пропагували, а потім так само швидко "перехопили" і нову владу, і власність. Друга, представники якої раніше обіймали нижчі посади, передусім на міському, районному рівнях, залишилася ні з чим і сьогодні не просто заздрить першій, а вважає, що саме перша винна в усіх нинішніх бідах.

Стара політична, або, точніше, партійно-бюрократична, еліта формувалася не стільки з робітничого класу, захисником інтересів якого вона себе видавала, скільки з люмпенів, які гордовито заявляли, що вони "університетів і академій не закінчували". Фактично така еліта була елітою некомпетентних і бездарних людей, які, однак, зробили своєю не лише власність, що проголошувалася народною, а й державу.

Основними недоліками тоталітарно-номенклатурної еліти були комчванство, самовпевненість, відірваність від народу, невміння спілкуватися з ним.

Важливо враховувати і те, що "стара" еліта України, сформована в умовах тоталітаризму, була спроможна вирішувати здебільшого регіональні проблеми, а не загальнодержавні, загальнонаціональні. Ця вада характерна нині для багатьох представників української політичної еліти.

Принципове значення для соціального статусу, авторитету і дієвості ***“нової” української еліти*** має те, що вона, особливо з часу проголошення незалежності України, формувалась як носій переважно національно-культурних ідей і цінностей. Однак поступово на ключові посади, у тому числі і на президентську, прийшли лідери господарського, економічного типу. В усіх гілках влади починаючи з Верховної Ради України прихильники національно-культурних ідей (діячі культури, науки, літератури і мистецтва) дедалі більше поступаються місцем підприємцям, власникам, банкірам та ін.

Формуючи списки кандидатів у депутати на березневі (1998 р.) вибори, політичні партії вперше в історії України вдалися до активної спроби вплинути на виборців, залучити їх на свій бік за рахунок авторитету і популярності людей, яких в Україні люблять, якими пишаються. Серед них чільне місце посідали саме діячі науки, культури, літератури та мистецтва. Це був унікальний феномен у політиці України.

Тоді у перших десятках і сімках кандидатів у тридцяти партіях, блоках з’явилися відомі діячі літератури і мистецтва (А. Роговцева, І. Калинець, В. Заклунна, В. Бистряков, Н. Матвієнко); вчені (Д. Табачник — професор Інституту національних відносин і політології НАН України, П. Толочко — віце-президент НАН України, Д. Мельничук — ректор Національного аграрного університету (м. Київ), М. Михальченко — головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України); релігійні діячі (П. Лебідь — намісник Свято-Успенської церкви Києво-Печерської лаври) та ін.

Звичайно, використовувалися здебільшого їхні імена, фотографії у листівках, зверненнях, однак більшість цих шанованих громадян практично ніде — починаючи зі звичних для них радіо і телебачення — не з’являлися, інтерв’ю не давали, бо, відверто кажучи, грали у цих політичних “спектаклях” далеко не характерні для них ролі.

Іншою помітною особливістю “нової” політичної еліти є те, що на етапі боротьби за незалежність України, за її самостійність “нова” еліта була висунута нагору саме масами, громадянством, а не певними владними структурами, партійно-бюрократичною верхівкою, як це відбувалося раніше. Вона й нині має великі переваги (особливо помітними вони були у рухівських, національно-демократичних лідерів ще кілька років тому), основна з яких — уміння швидко і результативно розв’язувати існуючі політичні проблеми. Та водночас у “нової” політичної еліти відчувається брак організаторсько-господарського досвіду, який нині конче потрібен для здійснення ринкових реформ.

“Нова” еліта поки ще не стала саме правлячою, тією, яку підтримує більшість українського загалу, і тому часто потрапляє в численні пастки, що їй розставляє “стара” еліта. Наприклад, нещодавно “нова” еліта виступала з критикою бюрократизму, формалізму, роздутих апаратів управління і за рахунок цього завойовувала авторитет у пересічного громадянина. За десять останніх років у цьому плані помітних змін на краще в Україні не спостерігаємо. Таке саме стосується критики корупції, існуючих раніше привілеїв старої номенклатури. Однак значна частина еліти, що прийшла до влади, нині має незрівнянно більші привілеї, ніж її попередники. І цим “новій” еліті постійно дорікають, звинувачуючи її у бездіяльності.

За такої ситуації дедалі нагальнішою стає потреба в поділі влади, досягненні справжнього політичного плюралізму, завдяки якому уможливиться відкрите змагання політичних еліт саме на тлі вирішення доленосних для України проблем формування державності, а не заради задоволення другорядних політичних амбіцій.

Сьогодні найкомфортніше почуваються ті представники української еліти, хто встиг не лише перехопити власність, а й сповна забезпечити свою сім’ю, влаштувати дітей на навчання чи проживання за кордоном, майбутнє яких гарантоване. А проблеми вкрай потрібної нині інтелектуальної еліти — вчених, діячів культури і мистецтва — залишаються невирішеними.

В українській політичній еліті можна виокремити вагому частку так званої ***політичної контреліти***, мета якої — послабити владу панівної еліти і поступово перебрати її функції на себе, взяти хоча б частково владу у власні руки і передати її будь-якій іншій політичній силі.

Не має значення, поміркованою чи прихованою є контреліта, вона контролює правлячу еліту, обмежує її можливості зловживання владою, порушення законності. Найменш розмита і більш організована контреліта утворює опозиційні сили, працює в їх середовищі.

Контреліта, чи опозиційна еліта, у тому числі в сучасній Україні, досить неоднорідна, однак умовно єдиним показником для неї є іноді нестале, тимчасове несприйняття влади, окремих її гілок, діяльності окремих діячів правлячої еліти. Представники цієї частини політичної еліти завжди готові зайняти місце правлячої еліти, як, до речі, і представники регіональної та міжрегіональної еліти. Останні зазвичай мають значно більший авторитет і вплив на електорат у регіонах, ніж навіть правляча еліта, яка завжди сподівається на підтримку регіональної та міжрегіональної еліти.

Особлива складність формування сучасної української еліти, зорієнтованої саме на позитивні державотворчі процеси, зумовлена неоднозначністю історичного минулого нашої політичної еліти. Десятиліттями українська еліта змушена була боротися здебільшого проти когось, ніж за щось, руйнувати, оскільки будувати, передусім власну державність, їй постійно заважали всі, починаючи зі "старшого брата".

Для сучасної "нової" еліти в Україні і, на жаль, навіть для її кращої частини, що спробувала започаткувати нове, справді демократичне суспільство і, що парадоксально, свято вірила в це, існує величезна загроза теж перетворитися якщо не на тоталітарну, то набути рис деспотизму, відірватися від власного народу. І однозначних рецептів запобігти такій ситуації практично немає. Слід глибше усвідомити, що за таких умов потрібна відкритість суспільства, гласність і свобода слова, які б нікому не давали переваги у володінні передусім засобами масової інформації.

З кінця XIX ст., коли у багатьох країнах сформувалися політичні партії парламентського типу, почала виокремлюватися і така особлива група політичної еліти, як ***партійно-парламентська***.

В Україні така еліта почала формуватися фактично з 1990 р. Її феномен розглядають у своїх працях такі відомі політологи, як А. Білоус, Б. Гаєвський, Д. Табачник, М. Слюсаревський та ін.

Генезис партійно-парламентської еліти в Україні досить своєрідний. Фактично вже у 1990 р. після виборів до Верховної Ради України XII скликання така еліта склалася з комуністів (85 %) та безпартійних (15 %). Через п'ять років (1996 р.) у Верховній Раді XIII скликання з 420 депутатів 259 вже представляли різні політичні партії, а в 1998 р. (Верховна Рада XIV скликання) партійно-парламентська еліта ще більше розподілилася за партійною належністю. Найвідчутніше в парламенті заявили про себе з перших років незалежності України представники Комуністичної партії України, Руху, "Громади", НДП, Соціалістичної партії України.

3.5. Психологічні аспекти формування політичної культури

Особливості формування політичної культури мало вивчені, оскільки, власне, й поняття "політична культура" надто складне, неоднозначне і навіть суперечливе.

Те, що називають нині політичною культурою, свого часу було предметом особливої уваги Платона, Аристотеля, Ш. Монтеск'є,

Н. Макіавеллі, К. Маркса, К. Мангейма та багатьох інших учених. Великий інтерес до проблеми політичної культури виявляють і сучасні вчені.

Існує кілька основних загальних підходів до трактування поняття "політична культура" фахівцями.

Перший. Політичною культурою вважають систему цінностей соціуму та його громадян, систему політичних інститутів і відповідних способів колективної та індивідуальної політичної діяльності.

Другий. Політична культура — це певна сукупність переконань, поглядів, орієнтацій та зразків поведінки.

Третій. Політична культура являє собою процес формування та реалізації певних сил таких соціальних суб'єктів, як класи, групи, особистості у процесі їх суспільно-політичної діяльності.

Четвертий. Політична культура — об'єктивне відображення і реалізація у процесі протиборства корінних класових інтересів, політичних принципів і гасел, які проголошуються політичними партіями, окремими політиками, державою.

П'ятий. Вважають, що політична культура характеризується як система переконань, ідей, уявлень, установок, моделей поведінки, що склалися історично.

За таких різнобічних трактувань поняття "політична культура" важко простежити наявність єдиних або часто повторюваних елементів, що її утворюють. Найімовірніше, слід вважати, що значною мірою всі ці елементи можна зарахувати до феномена "політична культура".

Існує кілька видів типології, а ще більше типів політичної культури, оскільки надто різними видаються підстави для такої типологізації.

Так, американські політологи, зокрема С. Верба, виокремлюють три типи політичної культури: ***патріархальну***, ***підданську*** та ***активістську***.

Патріархальна характеризується відсутністю інтересу до політичного життя, розподілу і чіткого визначення політичних ролей у суспільстві.

Підданська культура пов'язана з досить сильною орієнтацією на політичну систему, її діяльність, функціонування.

Активістська культура характеризується помітним інтересом громадян до діяльності держави, різних суб'єктів політичного процесу, їх високою громадсько-політичною активністю.

Загалом дещо спрощено можна виокремити два основних підходи до визначення змісту поняття "політична культура", які, проте, часто об'єднують в єдине ціле.

Згідно з **першим** підходом політичну культуру розглядають як сукупність (систему) певних політичних знань, тверджень, духовних цінностей, принципів і способів політичної діяльності, політичного досвіду і традицій, а також відповідних політичних інститутів.

Відповідно до **другого** підходу у політичній культурі вбачають процес, спосіб, конкретні форми реалізації сутнісних сил людини, її знань суспільно-політичних утверджень.

За структурою політична культура є поєднанням політичної свідомості та політичних знань, які, у свою чергу, мають власну структуру та особливості. З огляду на викладене можна схарактеризувати власне поняття "політична культура".

Досить вдале таке визначення: політична культура — це зумовлений історичними, соціально-економічними і політичними умовами якісний склад політичного життя суспільства, що відображає рівень засвоєння суб'єктом — суспільством, групою, особою — відповідних політичних відносин, способів діяльності, норм і цінностей, ступінь соціокультурного розвитку людини та ступінь її активності у перетворенні політичної, соціальної дійсності.

Українські вчені В. Мирончук і В. Храмов трактують політичну культуру як уміння бачити себе і політичний світ в єдності [60, *275*]. В їхньому розумінні політична культура — це культура політичного мислення і політичної діяльності, ступінь цивілізованості характеру і способів функціонування політичних інститутів, організації всього життя у суспільстві [60, *276*].

Оптимальне і найточніше, на наш погляд, таке визначення: **політична культура — це сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників системи, політичного процесу; суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і надає їм відповідного значення**.

Політична культура охоплює такі аспекти:

- знання політики, фактів, зацікавленість ними;
- оцінювання певних політичних явищ, оцінні судження щодо того, як має здійснюватися влада;
- емоційна сторона політичних позицій (наприклад, патріотизм, любов до батьківщини);
- визнання у певному суспільстві зразків політичної поведінки, що визначають, як можна і як слід діяти.

Політична культура є підсистемою в глобальній культурі. Вона тісно пов'язана з усіма її складовими — економічною, релігійною, правовою, організаційною та іншими культурами.

По суті, політична культура — багатовимірне явище, що має своє коріння, історичні та психологічні засади і особливості.

Політична культура — складова політичної системи. При цьому політична культура впродовж певного історичного періоду модифікує, реально впливає на зміну політичної системи. Це означає, що політичну культуру завжди можна визначати і характеризувати відповідно до рівня розвитку політичного життя.

Варто розрізняти ***політичну культуру суспільства***, ***суспільної групи*** і ***окремої особистості***. Соціальні і психологічні особливості формування кожної з них мають певні відмінності. Так, індивідуальна політична культура, окрім знань, емоційного сприйняття дійсності, багато в чому зумовлена психологічними особливостями людини.

Помітними характеристиками політичної культури є її динамічність, поліфункціональність, різнорівневість. Щодо останнього, то загалом можна погодитися з ученими, які виокремлюють у середньому чотири рівні такої культури:

- номінальні політичні знання та вміння їх використовувати у повсякденній суспільно корисній діяльності;
- наявність досить глибоких суспільно-політичних знань, уміння їх реалізовувати в конкретній і активній політичній діяльності;
- політична культура, притаманна політичному діячеві великого регіону чи національного масштабу;
- політична культура людини, для якої політична діяльність фактично є професійною (президент, глава уряду, спікер, народний депутат, член уряду, лідер партії, об'єднання тощо).

Можна також виокремити такі види політичної культури, як культура депутатської, парламентської діяльності; культура діяльності громадських організацій, політичних партій, груп, об'єднань громадян; культура електоральної політичної діяльності, або діяльності громадян під час виборів, референдумів, опитувань громадської думки, плебісцитів тощо.

У житті суспільства **політична культура виконує кілька важливих функцій**.

- ***Пізнавальну.*** Політична культура озброює людей знаннями, необхідними для діяльності у будь-якій, але переважно в політичній сфері. Це дає змогу людині (особистості, громадянинові) самовдосконалюватися, саморозвиватися, формувати активну громадянську позицію. Фактично ця функція є основоположною, значною мірою такою, що зумовлює реалізацію інших.

• ***Ідентифікаційну.*** Вона полягає у тлумаченні потреб людини з огляду на її групову (соціальну, етнічну, конфесійну) належність та відповідну участь в обстоюванні інтересів цієї спільноти.

• ***Орієнтаційну.*** Характеризує прагнення людини до змістовного відображення політичних подій і явищ при реалізації прав і свобод у конкретній соціальній, політичній системі.

• ***Виховну.*** Сприяючи інтелектуальному розвитку людини, політична культура формує стійкий інтерес і зацікавленість у суспільно корисній, суспільно-політичній роботі. Такий інтерес є найактивнішим збудником підвищення політичної активності людини.

• ***Регулюючу.*** Вона проявляється у прямому чи опосередкованому впливі на поведінку людини, організації, оцінюванні існуючих суб'єктів політики, політичного процесу і прийнятті певних рішень.

• ***Комунікативну.*** Завдяки політичній культурі напрацьовані у суспільстві досвід, традиції передаються від покоління до покоління.

• ***Інтегруючу.*** Політична культура за будь-яких обставин і умов є базисною основою суспільства, його політичної системи, сприяє консолідації громадян, політичних сил, створюючи у такий спосіб засади для підтримки існуючого політичного режиму, системи влади.

• ***Соціалізації.*** Політична культура сприяє відповідному засвоєнню норм — регуляторів суспільно-політичного життя. Йдеться про правові, соціальні та психічні норми політичної поведінки, системи цінностей політичної культури, властиві конкретному суспільству.

Окремо слід згадати особливості демократичної та автократичної політичної культури. В **демократичній політичній культурі** виокремлюють два основні види: *консервативно-ліберальний* і *ліберально-демократичний*.

В **автократичній політичній культурі** також вирізняють два види культури — *авторитарну* (що не підтримує і не заохочує окрему людину і різні суспільні сили до активності у суспільно-політичній діяльності) і *тоталітарну* (коли існує культ вождів і лідерів, їхня роль штучно підтримується і пропагується).

Складний і неоднозначний **взаємозв'язок політики і культури**. Політика може деформувати культуру, негативно впливати на її розвиток, як це було, зокрема, у колишніх країнах соціалістичного табору. Тоді диктат політики над культурою мав надто велике значення.

Історично раніше виникає культура взагалі, а потім, при поділі суспільства на класи, формується його політична організація, виникає політика, формується політична культура. Оскільки політика і культура

рівноправні, то між ними існують тісні взаємодія, взаємовплив, взаємозалежність.

Принципового значення набула проблема особливостей формування політичної культури громадян з урахуванням специфіки їх ментальності. Слід враховувати, що ментальність українців має кілька системотворчих ознак:

- українцям властива ***інтровертність*** у сприйнятті всього, що їх оточує, тобто відповідна зосередженість на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;
- для українців характерна ***кордоцентричність***, яка проявляється в сентименталізмі, емпатії, яскраво вираженій любові до природи, культуротворчості і естетизмі життя;
- поряд із переліченими особливостями українцям притаманні **анархічний індивідуалізм**, **перевага чуттєвого над волею та інтелектом**.

Як народові українцям властиві такі риси політичної культури: **демократизм, волелюбність, толерантність, миролюбність**, а водночас і **схильність до анархізму, бунтів і міжусобної боротьби, намагання поставити особистісні інтереси над загальнодержавними**.

Загалом, коли йдеться про особливості політичної культури українців, то багато вчених схиляються до того, що за психологічним складом вони є народом західного, європейського типу, тоді як, скажімо, росіяни — східного, азіатського.

Такий погляд на ментальність українців не є, однак, єдиним сталим. Багато фахівців акцентують увагу на комплексах “меншовартості”, “селянської психології” українства, “некласичності” української ментальності та ін. Таке різноманіття ознак і характеристик ментальності зумовлене багатьма об’єктивними, історичними обставинами — постійною боротьбою України за волю і незалежність, розташування України між різними державами — політичними полюсами, багаторічним перебування під гнітом інших держав, коли тотальному нищенню піддавалися наша культура і духовність, а свідомість заповнювалася чужими цінностями, традиціями, нормами.

Усе це не випадковість, оскільки українська нація надто довго не мала власної державності, а її ментальність, політична культура серйозно деформувалися.

Історично склалося так, що на теренах України сформувалася політична культура кількох національних регіонів. Так буває завжди, коли нація є об’єктом іноземного впливу на окремих територіях. Суттєвий вплив на Україну мали Росія, Польща, Туреччина, Румунія, інші країни.

До найпомітніших психологічних особливостей формування політичної культури громадян України варто додати такі.

На свідомість кожного громадянина наприкінці XX ст. вплинули глобальні події, що розділили наше світосприймання на “до” і “після”. Йдеться про Чорнобильську катастрофу, розпад російсько-радянської імперії, крах таких міфів тоталітарного суспільства, як “нова радянська людина”, “загальна рівність та братство”, “торжество пролетарського інтернаціоналізму” та ін. Кожний громадянин України опинився перед неминучою необхідністю вибирати подальший шлях: повернутися до патерналістської моделі, у якій за нас робить вибір якийсь старший брат, чи зробити рішучий крок до самостійного вибору подальшого життєвого шляху.

Дбаючи про формування національної самосвідомості громадян, не варто спрощено вважати, що для цього досить лише активніше вирішувати питання мови, традицій, культури, звичаїв, притаманних українцям як нації, народові. Самосвідомість грунтується на певному ціннісному просторі, що складається з таких фундаментальних для кожної людини цінностей, як здоров’я, сім’я, особиста безпека, стосунки з оточенням, матеріальне становище, цікава робота, справедлива оплата праці, сильна влада (законність і порядок).

Характерною особливістю сучасної політичної свідомості громадян України, особливо молодих, є поліцентризм їх політичних орієнтацій. Науковці виокремлюють чотири основних типи політичної свідомості: традиціоналістичну, соціал-демократичну, національно-демократичну і національно-радикальну. За даними соціологічних опитувань, найпоширенішим серед дорослих громадян, молоді є націонал-демократичний тип політичної свідомості. При цьому слід зазначити, що новизна, суперечливий характер розвитку процесів, які відбуваються зараз в Україні, непослідовність і нерішучість у реформуванні суспільства тих, хто стоїть при владі, зумовили появу не тільки позитивних явищ — розкріпачення масової свідомості, розхитування традиційних тоталітарних структур, політичних установ, а й негативних.

Тому сьогодні політична свідомість громадян України має характер розколеної. На її рівні та особливостях не можуть не позначитися кризові явища, що існують в економіці, соціальному житті. Саме під їх впливом молоде покоління значною мірою виховується в атмосфері духовного зубожіння, спустошення, бездушності, аморальності, зневаги до своїх батьків, зневіри у майбутнє. Некритичне перенесення на наш національний грунт сумнівних цінностей та моральних норм сучасної

масової культури західного світу значною мірою деформувало свідомість, психологію населення загалом, а молоді — особливо. Не допомагають і спроби реанімації релігійної свідомості — у середовищі, де панує зло, насильство, аморальність, вони виглядають не досить щирими. Все це не могло не призвести до того, що рівень політичної свідомості громадян в Україні останнім часом дещо понизився.

Отже, можна констатувати, що загалом нинішній рівень політичної свідомості українства ще досить низький, що негативно позначається й на його політичній активності. І це не може не турбувати.

? КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Особливості політичних орієнтацій громадян, їх зумовленість.
2. Чим зумовлюється вибір людиною своєї життєвої позиції і якою є детермінація політичного вибору?
3. Політична участь, її основні причини і мотиви.
4. Основні форми політичної участі людини у політичному житті суспільства.
5. Відмінність між закритим і відкритим типами політичної поведінки.
6. Індивідуальний стиль політичної діяльності.
7. Основні типи політичної поведінки.
8. Політичний лідер. Ознаки класифікації політичних лідерів.
9. Основні рівні політичного лідерства.
10. Проблема лідерства у сучасній Україні.
11. Політична еліта, її функції.
12. Особливості політичної еліти у сучасній Україні.
13. Основні типи політичної культури.
14. Рівні політичної культури.
15. Основні функції політичної культури.
16. Особливості формування політичної свідомості громадян.

ОСНОВНІ ФОРМИ ВИЯВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

4.1. Психологічні особливості політичних технологій

Політика неможлива без відповідних дій, стосунків, спілкування між її суб'єктами.

Спілкування — це відносини сторін, спрямовані на досягнення певної мети. Спілкування має такі основні компоненти:

- змістову частину, тобто те, для чого, власне, спілкування здійснюється, яка його мета;
- структуру, що проявляється у певній формі, в якій спілкування, власне, і відбувається;.
- конкретні дії, завдяки яким спілкування здійснюється.

Спілкування поділяють на позитивне (спрямоване на набуття, придбання будь-чого) і негативне (пов'язане з позбавленням, втратою чогось). Залежно від цього спілкування має різні мету, спрямованість, форму.

Політичну психологію, її особливості можна і варто розглядати у процесі саме здійснення певних політичних технологій.

Успіх у політиці, політичній діяльності досягається завдяки багатьом обставинам, але найбільше він залежить від особистих психологічних якостей політика, його підготовленості до такої діяльності. Йдеться не лише про його знання, здібності, а й про особисті риси і якості та відповідну підготовленість до політичної роботи, тобто вміння застосовувати певні політичні технології. У свою чергу, політичні технології є сукупністю цілеспрямованих дій, зорієнтованих на досягнення відповідного політичного результату як методу "перетворення" об'єктивних законів політики на механізм управління, тобто перекладу абстрактної мови політичної науки на конкретну мову рішень, документів, нормативів, вказівок, що регламентують діяльність людей і стимулюють їх на найбільш ефективне досягнення зазначеної мети.

Більш-менш сталого визначення поняття “політичні технології” у сучасній літературі немає. Чи не найпершим спробу дати його визначення зробив український політолог Д. Видрін. На його думку, політичні технології — це система способів і шляхів досягнення бажаних результатів у політиці. Він дослідив також деякі механізми політичної діяльності, окремі методи боротьби за владу, психологічні аспекти політичного лідерства, класифікував політичні технології на власне технології та антитехнології.

Докладніше поняття “політичні технології” розкрив відомий політолог А. Пойченко. Політичні технології, стверджує він, є системою послідовних дій (політичного суб’єкта), спрямованих на досягнення необхідного політичного результату.

Окремі аспекти політичних технологій вивчають В. Бебик, А. Білоус, Є. Головаха, М. Лагунова, М. Головатий, С. Одарич, В. Ребкало, М. Томенко та ін.

Суттєвим кроком до розширення і поглиблення поняття “політичні технології” стала дисертація К. Ващенка, в якій автор, розглядаючи політичні технології, врахував їх політико-культурний зміст, увів термін “базові політичні технології”, до яких відніс технології організації та здійснення виборів, а також технології запобігання соціально-політичним конфліктам та їх розв’язання і забезпечення консенсусу в суспільстві.

Політичні технології, а понад усе їх характер, особливості, зумовлені сутністю всього політичного процесу як сукупної діяльності суб’єктів політики. Саме політичний процес охоплює найрізноманітніші види політичної діяльності в межах конкретної політичної системи.

Політичні технології мають певний характер і особливості, механізм дії і впливу на окремих громадян, усе суспільство. Проте **застосування політичних технологій, їх дієвість багато в чому залежать саме від психологічного складу характеру того, хто їх використовує**. Крім того, особливості їх використання значною мірою зумовлені рівнем політичної культури суб’єкта політики. **Йдеться про конкретного політика, його людські індивідуальні якості, рівень моралі, громадянської свідомості, відповідальності за свої дії не лише перед власною совістю, а й перед людьми, яких стосується його політична діяльність.** Звідси постає питання про моральність політичних дій, вчинків конкретного політика, політичної партії, об’єднання, інших суб’єктів політичного процесу. Тобто не можна спрощено сприймати і поділяти думки, що політика, мовляв, — брудна справа, бо за кожною політичною дією стоїть особа, особи, які є джерелом, ініціаторами, виконавцями таких дій.

Політичні технології є системою засобів, завдяки яким реалізуються політичні цінності, інтереси. Вони є невіддільним структурним елементом політичної культури окремих суб'єктів політики, суспільства загалом.

Розрізняють політичні технології ***демократичні*** і ***недемократичні***. Це означає, що суб'єкти з недемократичною політичною культурою практично неспроможні використовувати демократичні технології, і навпаки.

Існують ***базові*** та ***другорядні*** політичні технології.

До базових належать технології, які використовуються під час організації і проведення виборчих кампаній, запобігають соціально-політичним конфліктам, дають змогу розв'язувати їх, досягати політичного консенсусу в суспільстві.

До другорядних зараховують, зокрема, технології прийняття політичних рішень, організації масових політичних акцій — зборів, мітингів, маніфестацій тощо.

Політичні технології бувають ***загальні***, що значною мірою стосуються інтересів багатьох суб'єктів політичного процесу, та ***індивідуальні***, притаманні окремим суб'єктам політики.

Серед загальних найбільш відомі і поширені технології, що стосуються завоювання та утримання влади. Це, зокрема, виборчий процес як комплекс спеціальних технологій, технології з утримання влади.

Індивідуальні технології політики використовують для завоювання популярності насамперед у процесі політичної діяльності. Ці технології залежать від уміння політиків контактувати з громадянами (виборцями, членами певної партії, об'єднання, політичної сили тощо), вести дискусію, виголошувати промови, виступати перед аудиторією, вести мітинг, збори, вдосконалювати власний імідж та ін.

Характер та особливості використання індивідуальних і загальних політичних технологій потребують окремого розгляду.

Політичні технології будуються і реалізуються насамперед на певному, часто надто специфічному сприйнятті людиною навколишньої дійсності, на реакціях щодо такої дійсності. До того ж політичні технології пов'язані безпосередньо з конкретними соціальними ролями, які постійно виконує людина. Так, для досягнення успіху в політиці, політичній діяльності різні за характером політичні технології використовуватиме звичайний робітник або військовослужбовець, активіст чи лідер політичної партії тощо.

Якщо окремо розглянути політичну діяльність, то неодмінно слід торкнутися її мотиваційної основи або мотиваційної структури. Таку структуру становлять знання ситуації, в якій суб'єкт реалізує власні цілі, система певних цінностей і норм, а також особистісні схильності й емоції.

Політичну діяльність загалом зумовлює ідеологія як визначальний фактор.

Розрізняють психологічну установку і психологічну готовність до політичних (як і інших) дій.

Психологічна установка — це певна схильність до сприймання і потім відповідної дії.

Психологічна готовність — це наявність певної психологічної установки на досягнення очікуваного результату.

Психологічна готовність до політичних дій є обов'язковою умовою початку і ефективного завершення політичної діяльності. Така готовність передбачає єдність усіх елементів майбутньої дії. Відомий російський соціальний психолог Б. Паригін називає психологічну готовність пусковим механізмом діяльності. "Психологічна готовність до початку діяльності, — на його думку, — визначається передусім складністю подолання психологічного бар'єру на її старті. За останнім (тобто бар'єром) завжди стоять сумніви і вагання, пов'язані з переживаннями труднощів того, що треба зробити; дається взнаки тут і фактор упевненості або невпевненості у своїх силах, у вдалому або невдалому виборі часу дії та ін." [76, *196*].

Особливості використання політичних технологій пов'язані з тим, до кого вони застосовуються: окремої людини, групи людей, політичного об'єднання, політичної партії, великої групи виборців, усіх громадян у країні.

Індивідуальні політичні технології використовуються окремими політиками, громадськими, державними діячами, а загальні, — як правило, колективними суб'єктами політичного процесу — групами тиску, політичними партіями, лобістськими групами, громадськими об'єднаннями тощо.

Серед найпоширеніших індивідуальних політичних технологій, якими має володіти окремий політик, назвемо такі: публічний виступ; участь у бесідах, дискусіях; розв'язання конфліктів; прогнозування у політичній діяльності; виступи на радіо, телебаченні; підготовка матеріалів для друкованих засобів масової інформації тощо. Кожна з таких технологій має певні особливості використання, завдяки чому ство-

рюється імідж політика, досягаються його авторитет і популярність серед широкого загалу, формується і збагачується досвід політичної діяльності, досягається успіх у ній. А головне — використання тих чи інших технологій має на меті врахування індивідуальних, у тому числі психологічних, особливостей політика.

Для демонстрації складових кожної з таких технологій розглянемо практику здійснення публічних виступів політика, без яких, як відомо, політичну діяльність практично не можна уявити.

Насамперед бажано заздалегідь знати час виступу, визначити його мету, відповідно підготуватися до спілкування з аудиторією, вивчити її.

Під час підготовки до виступу як мінімум складають його тези (визначають структуру). Звідси і потреба у збиранні та опрацюванні матеріалу, визначенні особливостей виступу залежно від суті, характеру, спрямування розмови, необхідність відповідей на запитання після виступу. Підготовка також передбачає роботу над зовнішністю, жестикуляцією, диханням тощо. Усе перелічене разом і становитиме технологію політичного виступу як відповідальної справи.

Особливістю індивідуальних політичних технологій є саме те, що домінуючими в них завжди залишаються індивідуальні риси, якості, ознаки, відмінності особистості конкретного політика. Саме вони відповідно виокремлюються і в подальшому якомога помітніше експлуатуються в інтересах самого політика.

До найбільш загальних і поширених належать технології прийняття політичного рішення та технології виборчих кампаній.

Технології прийняття політичного рішення — це процес реалізації політичної мети на основі обробки нагромадженої інформації. Будь-яке політичне рішення є невіддільним елементом політичного процесу і результатом попередніх дій. **Під політичним рішенням розуміють процес, під час якого елементи структури, послідовно розвиваючись, передають нагромаджену інформацію та вироблені команди один одному.** Інакше кажучи, політичне рішення є елементом політичного процесу і не може перебувати в статичному стані. Рішення — це результат певних попередніх дій, що зумовили появу проблеми, на вирішення якої і спрямоване рішення.

Політичні рішення класифікують за їх спрямованістю на розв'язання конкретної проблеми: рішення правильне — проблема вирішується в напрямку наближення до мети; рішення нейтральне — проблема залишається на тому самому рівні; рішення неправильне — проблема загострюється, загальна ситуація погіршується.

Політичні рішення кваліфікують як **правові** та **неправові**. У першому випадку це рішення, прийняті згідно з демократичними засадами конституції, законами та розпорядчими актами, що діють у державі, у другому — прийняті всупереч їм.

Політичні рішення також кваліфікують **на основі суб'єктно-об'єктних відносин**. При цьому суб'єкт влади може під час прийняття рішення одночасно бути і його об'єктом. Так, Верховна Рада України приймає певні рішення щодо організації власної діяльності, що цілком природно і необхідно.

Політичні рішення класифікують також **за змістом**, тобто залежно від того, наскільки прийняті рішення охоплюють політичні відносини.

Політичні рішення можна поділяти на **програмовані** і **непрограмовані**, або на **традиційні** і **нетрадиційні**. Другі, на відміну від перших, характеризуються певною новизною, оригінальністю підходів і шляхів до розв'язання політичних проблем.

За ступенем значущості розрізняють **значні** політичні рішення, або **кардинальні**, **чергові** (що принципово, радикально стану справ не змінюють) і **нейтральні**. Останні найчастіше приймаються з другорядних суспільно-політичних питань, наприклад утворення різних дорадчих органів, тимчасових комісій, робочих груп тощо.

Можлива класифікація політичних рішень за певними термінами їх дії, виконання, реалізації — **довготривалі**, **безперервної дії** та **короткотривалі**. До перших, наприклад, належать мораторії, до других — дія багатьох статей конституції країни, а до третіх — рішення про заборону мітингів, пікетів, страйків тощо.

За часовою спрямованістю політичні рішення поділяють на **прогностичні**, **своєчасні** та **пізні**. Звичайно, можуть бути й інші класифікації політичних рішень залежно від того, які ознаки, характеристики при цьому беруться за основу.

Розглянемо далі технологію прийняття і реалізації політичного рішення докладніше з урахуванням окремих складових цього процесу, тобто як політичну технологію, включаючи аналіз елементів психологічного характеру.

Процес прийняття політичного рішення передбачає кілька етапів: а) підготовчий — відбір інформації, її аналіз; б) розробка проекту рішення (проекту програми); в) затвердження рішення і прийняття його до виконання; г) реалізації прийнятого рішення; д) автономне існування результатів прийнятого рішення, поширення його наслідків.

Ефективне проходження названих етапів, а також забезпечення прийняття рішення, адекватного дійсності, ситуації, залежить від двох складових — компетентності тих, хто готує політичне рішення, і якнайповнішого розуміння та врахування громадської думки, суспільно-політичної ситуації.

Підготовка і прийняття політичного рішення розпочинаються з аналізу суспільно-політичних відносин у тій сфері, якої стосується майбутнє рішення. Спочатку постає потреба у своєрідній перевірці реальності, а не позірності таких відносин, тобто з'ясування того, чи не є певні відносини псевдовідносинами.

Далі серед багатьох подій і явищ необхідно визначити тенденційні, їх сутність, особливість. При цьому виникає проблема доступу до окремих джерел інформації, що ускладнює об'єктивне пізнання багатьох суб'єктів і складових політичного процесу. Як відомо, за умов тоталітаризму великі державні структури, особливо силові, були абсолютно недоступні для будь-якого вивчення і аналізу ззовні навіть неупередженими людьми і структурами.

Після аналізу суспільно-політичної ситуації настає етап розробки проекту політичного рішення однією особою або групою осіб. У разі колективної розробки політичного рішення існує більше можливостей для творчості, спроб знайти серед альтернативних поглядів такий, що задовольняє інтереси більшості. Особливо важливо колективно працювати над розробкою рішень, що стосуються інтересів великої групи людей, — конституцій, меморандумів, програм і заяв політичних партій, об'єднань, груп тощо. На цьому етапі великого значення набуває визначення перспективи рішення, тобто прогностичний аналіз дієвості, результативності рішення, якою мірою воно сприятиме розв'язанню проблем, що існують у суспільстві, між суб'єктами політичного процесу.

Наступний етап — затвердження політичного рішення і прийняття до виконання. Іноді це пов'язано з гострою, безкомпромісною політичною боротьбою, хоч у парламентах, окремих політичних партіях давно напрацьовано певний механізм, порядок розгляду і прийняття рішень. Особливо складний цей процес у країнах зі слабкими демократичними засадами і традиціями, де немає чіткого поділу і механізмів противаг різних гілок влади, не структуровано політичні партії, об'єднання. Усе це часто призводить до прийняття нелегітимних рішень, а тому не створює відповідних умов для їх реалізації. Легітимність рішень — це насамперед їх дотримання, відповідність чинним законам. Водночас

легітимність багато в чому зумовлена тим, як сприймають громадяни ідею, зміст політичного рішення. Усе це створює умови для легітимності, а отже, реально забезпечує виконання прийнятого рішення. Що меншою мірою легітимні закон, політичне рішення, то більше вони сприяють появі різних "груп тиску", лобістських груп, викликають незгоду з боку окремих політиків, політичних сил. У демократичних суспільствах лобіювання тих чи інших рішень, законів набуло цивілізованих, демократичних форм, а тому стимулює більш ефективне виконання прийнятого рішення, прискорює процес його дії. Вирізняють такі форми лобіювання: офіційні виступи в парламентах, на з'їздах, інших зібраннях політичних партій, у засобах масової інформації, організація потоку листів, телеграм, дзвінків тощо.

Реалізація ухваленого політичного рішення — процес складний, часто довготривалий і суперечливий, оскільки пов'язаний з відповідними змінами у розвитку соціально-політичної, економічної та іншої ситуації. Після прийняття певного політичного рішення, як правило, виникає ситуація багатовекторності у розвитку політичного процесу, і до того ж не завжди прогнозована. Це потребує від усіх причетних до розробки і прийняття такого рішення повсякденних зусиль щодо його реалізації, а не виключено — і доповнення до рішення або радикального його доопрацювання, зміни на краще.

Технології прийняття політичних рішень великою мірою зумовлені характером політичного режиму. В авторитарних, тоталітарних політичних режимах рішення будь-якого рівня намагаються приймати закрито, секретно, вузьким колом людей, незважаючи на політичних супротивників, опозицію. У демократичних — навпаки, шляхом чітко визначених процедур, вдаючись до компромісів, узгоджень, консенсусів. Це дає змогу позбавити суспільство зайвих соціальних, політичних конфліктів, забезпечує йому стабільніший розвиток.

Центральною проблемою політичної діяльності, політичної участі, а отже, використання різноманітних політичних технологій є влада. **Завоювання і утримання влади забезпечуються двома шляхами: насильством, авторитаризмом, або диктатурою, тобто демократично.** Іноді обидва ці шляхи поєднуються або доповнюють один одного залежно від конкретної політичної ситуації, її складності, гостроти.

У боротьбі за владу використовується багато різних політичних технологій, включаючи і відвертий популізм, однак найпоширенішими є технології, які в комплексі становлять і забезпечують виборчий процес.

Відповідно до використовуваних технологій існують і різні **виборчі системи**. У світовій практиці існують насамперед мажоритарні, пропорційні, змішані, куріальні виборчі системи.

Мажоритарні виборчі системи є найпростішими, а тому і найпоширенішими. Вони, у свою чергу, поділяються на одно-, багатомандатні і проференційні мажоритарні системи.

Пропорційні виборчі системи будуються і здійснюються за принципом розподілу депутатських мандатів пропорційно до кількості голосів, поданих за конкретну політичну партію у багатомандатних виборчих округах.

Змішані виборчі системи — це комбінація елементів пропорційної і мажоритарної системи. Одним із прикладів функціонування такої системи є виборча система у ФРН, де половина депутатів національного парламенту (бундестагу) обирається за принципами одномандатної системи, а друга — за пропорційною системою.

Так звані ***куріальні*** виборчі системи використовуються тоді, коли виникає потреба забезпечити на основі певних норм представництво у вищих законодавчих органах влади невеликих етнічних або соціальних груп. При цьому норми представництва визначаються для кожної курії, під які і створюються виборчі округи. До країн з куріальною виборчою системою належать Зімбабве, Фіджі, Нова Зеландія та ін.

Виборчі технології — це сума політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади окремого політика, групи політиків чи відповідної політичної організації, об’єднання, сили. Тому вони багато в чому враховують і використовують психологічні аспекти і стани об’єктів і суб’єктів політики.

Основні виборчі технології пов’язані, зокрема, з виборчими кампаніями, їх використовують починаючи з формування команди кандидата або іншого суб’єкта політики, політичного процесу. Виборчі технології мають певні особливості. Так, команда кандидата на виборах має складатися з таких підрозділів або груп: політичного аналізу; з роботи з засобами масової інформації; підготовки і розповсюдження матеріалів; підготовки матеріалів для преси і виступів; організації масових заходів; акцій “швидкого реагування”. Кожна з таких груп має конкретні функції, тісно взаємодіє з іншими групами, працює для реалізації єдиної програми і мети.

У процесі виборчої кампанії політичні технології застосовуються послідовно. Так, розпочинати передвиборну кампанію слід з глибокого

і грунтовного аналізу політичної ситуації як у виборчому окрузі, регіоні, так і в країні загалом. Предметом такого аналізу є історичні та географічні особливості округу, його соціально-демографічний портрет; соціально-економічна ситуація в ньому; політичні сили та політичні орієнтації громадян (виборців); результати попередніх виборів (розстановка політичних сил); наявність впливових політиків, громадських діячів, неформальних лідерів; характеристика засобів масової інформації; дані про основних конкурентів тощо.

На підставі результатів аналізу команда кандидата розробляє відповідну стратегію виборчої кампанії. В ній враховуються сильні і слабкі сторони суперників, ситуація у виборчому окрузі, актуальні питання, основні принципи, засоби здійснення виборчої кампанії, створення іміджу кандидата тощо.

Окремого аналізу потребує технологія підготовки програми кандидата, політичної партії, об'єднання на виборах. Якщо йдеться, зокрема, про підготовку програми конкретного кандидата, то важливо, щоб вона містила відповіді на найбільш злободенні для виборців питання і проблеми — соціальні, економічні, політичні, духовні, етнокультурні та ін.; була чіткою, зрозумілою і разом з тим логічно побудованою, структурно-змістовною; однозначно відповідала на запитання "що", "коли" і "як" пропонується зробити в регіоні задля розв'язання існуючих проблем.

Напередодні виборів, у процесі підготовки виборчої програми, як зазначалося, вивчається громадська думка в окрузі. З цією метою використовують соціологічні та експертні опитування, роботу із спеціальними фокус-групами як різновид групового інтерв'ю.

Окремо можна назвати політичні технології, що стосуються підготовки і виступу перед аудиторією (виборцями), на радіо, телебаченні, в інших засобах масової інформації, участі в дискусіях, дебатах тощо.

Кожна з перелічених акцій має відповідну технологію, її необхідно ретельно готувати з урахуванням особливостей її впливу на громадян, електорат. Проілюструємо це на прикладі підготовки до виступу на телебачені.

Готуючись до такого виступу, насамперед слід отримати попередню інформацію про телепередачу: її назву, час вашої появи на телебаченні, вид телепередачі (інформаційна програма, дебати, дискусія, телеінтерв'ю), її сценарій, регламент передачі і ваш власний, відомості про інших учасників (якщо вони є), режим передачі (прямий ефір, запис, а потім трансляція після опрацювання матеріалу), про ведучого. Ці та інші дані дадуть змогу якнайкраще зорієнтуватися і підготуватися до передачі,

організувати, "відшліфувати" виступ, звернути увагу на свій зовнішній вигляд і "доопрацювати" його, краще освоїтися у новій обстановці.

Стратегічно виборча кампанія має будуватися і здійснюватися у такий спосіб, щоб підтвердити причетність кандидата до політичної сили, партії, блоку, владної структури, окремого авторитетного лідера, створити певний ідеологічний контраст з іншим (іншими) кандидатами, сформувати позитивний імідж кандидата на фоні його противника, зробити ставку на відповідні суспільно-політичні структури, засоби масової інформації.

Таким чином, **політичні технології як такі є різними за призначенням, характером і насамперед особливостями їх практичного використання**. Вони постійно вдосконалюються і використовуються відповідно до конкретних політичних ситуацій, подій, акцій певними суб'єктами політичного процесу.

Без знання особливостей політичних технологій та вміння їх використовувати досягти успіху в політичній діяльності практично неможливо. А для оволодіння згаданими технологіями слід насамперед мати відповідну науково-теоретичну підготовку, вміти вивчати й аналізувати реальні об'єктивні умови, в яких діють конкретні суб'єкти політики. Такі знання стосуються загальної соціально-економічної, політичної ситуації в країні, окремому регіоні; особливостей функціонування окремих соціальних і національних груп у суспільстві, їх потреб та інтересів; розстановки політичних сил; статусу та ступеня впливу на громадян окремих політичних партій, рухів, об'єднань, засобів масової інформації.

4.2. Психологія політичних конфліктів

Конфлікт є надто поширеним явищем у людському житті. Немає людей, які абсолютно уникали б конфліктів, не були хоч якоюсь мірою їх учасниками, а свідками і поготів.

Конфлікт — це зіткнення проблемних або таких, що не збігаються, інтересів, дій, поглядів окремих особистостей, представників політичних партій і громадських організацій, об'єднань, етнічних, соціальних груп держав та їх органів.

Найважливіші складові конфліктів: сторони, що конфліктують; зона розбіжностей між конфліктуючими сторонами; мотиви конфлікту; дії. Конфлікти розрізняють за суб'єктами; рівнем конфліктних відносин; об'єктом.

Конфлікти можуть виникати навмисно (з чиєїсь ініціативи) і на основі існуючих суперечностей.

Розрізняють такі види суперечностей:

- що сформувалися в результаті соціально-економічного і матеріально-побутового становища людей;
- зумовлені неприйняттям політики тих, хто реально має владу.

Звичайно, не всі суперечності, у тому числі політичні, спричинюють конфлікти. Щоб виник конфлікт, суперечності мають бути кимось усвідомлені, а поведінка відповідно вмотивована.

Окремі дослідники об'єктивне існування конфліктів пояснюють довготривалою нерівноправністю становища, в якому перебувають соціальні групи суспільства.

Конфлікти поділяють також на рольові та соціальні.

Рольовий конфлікт (від лат. *conflictus* — зіткнення) — це внутрішній конфлікт особистості, пов'язаний з необхідністю людини поперемінно, а то й одночасно виконувати різноманітні ролі. Наприклад, протягом дня чоловік може виконувати ролі батька, сина, керівника, підлеглого, пішохода, водія, коханця та ін. Звичайно, такий калейдоскоп соціальних ролей змушує людину мобілізувати власні фізичні й психологічні можливості.

Соціальні конфлікти пов'язані із зіткненням інтересів людей і можуть призводити до серйозних суперечностей.

Водночас соціальні конфлікти мають не лише дезінтегруючі, руйнівні наслідки, а й сприяють стабілізації, інноваційній діяльності.

Соціальні конфлікти розмежовують за соціальним рівнем сторін, що конфліктують, поділяючи їх на загальносоціальні, або макрорівневі (класові, етнічні, соціально-професійні), міжгрупові (між формальними та неформальними підрозділами в організаціях), міжособові, внутрішньоособистісні, або рольові, та ін.

Людина постійно перебуває у різноманітних конфліктах — внутрішньоособистісних, міжособових, групових, службових, політичних, міжнаціональних, міжнародних та ін. Отже, завжди існує потреба вміти врегульовувати конфлікти, особливо в нестабільних суспільствах. І хоча протилежностями конфлікту є злагода, єднання, згуртованість, мир, конфлікти — норма життя людини.

Психологія конфліктів значною мірою розвивається на базі психології особистості, особистостей, причетних до конкретного конфлікту. Оскільки конфлікти завжди пов'язані із зіткненням інтересів і поглядів людей, то в їх зародженні, розвитку розв'язанні величезну роль відіграє психологічний фактор [46, *17*].

Упродовж останніх десятиліть інтенсивного розвитку набула конфліктологія — самостійна наукова дисципліна, що має комплексний характер і тісно пов'язана з такими галузями наукового знання, як філософія, соціологія, історія, економіка, культурологія, правознавство, педагогіка, політологія, психологія, математика, воєнна наука та ін.

Оскільки конфліктологія вивчає конфлікти і шукає засоби їх регулювання, вона має багато спільного з політичною психологією хоча б тому, що політичних конфліктів людству не бракувало за будь-яких часів.

У процесі розвитку будь-якого суспільства, людства загалом неминучими є соціальні конфлікти саме як процеси розвитку відносин, наслідки дій людей і прагнення протилежних цілей.

Конфлікти можуть бути зумовлені **об'єктивними** і **суб'єктивними причинами**. Серед суспільних конфліктів виокремлюють політичні та економічні.

Мабуть, не існує в політології такої проблеми, до якої виявляли б інтерес так багато вчених, як до політичних конфліктів. Їх вивчали і вивчають Р. Дарендорф, К. Боулдінг, Л. Козер, Р. Макк, Р. Снайдер, К. Кучер, Г. Зіммель, К. Маркс, Р. Преторіус, Е. Дюркгейм, Дж. Рекс, Т. Парсонс, В. Овчинникова, А. Здравомислов, В. Семенов, А. Романюк, Ю. Запрудський, В. Іванов та ін. Це свідчить про складність, багатогранність і неоднозначність феномена "політичний конфлікт".

Політичний конфлікт є насамперед формою взаємовідносин окремих особистостей, партій, політичних груп, громадських об'єднань, класів, держав, окремих політиків, громадських діячів з приводу відносин влади.

Політичний конфлікт можна також розрізняти як такий, що стосується всього політичного простору (наприклад, між гілками влади), і як конфлікт усередині владних структур, коли сторони воюють за перерозподіл влади або розширення владних повноважень.

Політичний конфлікт — це надмірне загострення взаємовідносин сторін у політиці або їх зіткнення, пов'язане з відмінностями їх становища у суспільстві.

Джерелом політичних конфліктів є конкуренція, суперництво, антагонізм, ворожість у сферах економіки, політики, політичних інтересів.

Незалежно від характеру всі політичні конфлікти тією чи іншою мірою стосуються влади, владних інтересів. Так, чи можна вважати суто економічним конфлікт в Україні з питання приватизації землі? Найбільшою мірою це політичний конфлікт, оскільки власність на землю — це політична власність, політична проблема.

Одним із показників можливого політичного конфлікту, а то й політичної кризи є **політична напруженість**. Для неї властиве поширення серед широких верств населення настроїв невдоволення існуючим становищем у певних сферах життя або існуючим соціальним устроєм загалом. Така ситуація характерна напередодні системної кризи, коли активізується діяльність політичних партій, громадських організацій, відбуваються мітинги, маніфестації, організуються пікети, посилюється міграція тощо. Це можуть бути передумови системної або несистемної, локальної, регіональної та іншої кризи.

У суспільстві завжди є системні і несистемні політичні конфлікти.

Системні конфлікти стосуються базових підвалин та принципів існування суспільства. Здебільшого ці конфлікти відіграють дезінтегруючу роль.

Несистемні конфлікти основних підвалин суспільства не торкаються і дезінтегруючої ролі не відіграють.

Політологи розрізняють три основних типи політичних конфліктів: інтересів, цінностей, ідентифікації.

Конфлікти інтересів, як правило, спостерігаються у високорозвинених, стабільних країнах, де час від часу перерозподіляється власність, капітали тощо. Вважають, що розв’язувати такі конфлікти легше, ніж інші.

Конфлікти цінностей, або ціннісні конфлікти, навпаки, характерні для держав нестабільних, з нестійким державним устроєм. Ці конфлікти розвиваються навколо таких цінностей, як свобода, рівність, автономія, справедливість тощо, для уточнення їх розуміння та реалізації в життя.

Конфлікт ідентифікації настає тоді, коли суб’єкт політичного процесу намагається ототожнювати себе з відповідною соціальною групою. Такий політичний конфлікт був, зокрема, в Росії під час штурму Білого дому, коли різні соціальні групи намагалися довести, яка з них найдемократичніша, “найнародніша”.

Досить поширеними є політичні конфлікти між різними гілками влади, партіями, рухами, громадськими об’єднаннями, окремими політичними лідерами, між фракціями і групами у парламентах, апаратами уряду і президента, між місцевою і центральною владами, між різними класами, соціальними групами. Це природно і особливо характерно для нестабільних суспільств, що перебувають у так званому перехідному стані від однієї системи соціально-економічних, політичних відносин до іншої, оскільки саме в них надто помітно виявляється від-

мінність і навіть різка протилежність інтересів і потреб усіх соціальних і політичних суб'єктів.

Залежно від кількості учасників (сторін) політичні конфлікти можуть бути двосторонніми (двоскладовими) і багатосторонніми (багатоскладовими).

Політичні конфлікти поділяють також на антагоністичні і неантагоністичні, явні, приховані, тобто латентні.

Як і будь-які інші, політичні конфлікти за рівнем розгортання поділяють на внутрішньоособистісні, міжособові, індивідуально-групові, внутрішньогрупові, міжгрупові, організаційні, класові, міжнаціональні, міждержавні.

Внутрішньоособистісними називають ***конфлікти*** між "хочу!", "повинен!" і "розумно!" [46, *95*]. Людина завжди є носієм певної свідомості, поглядів, які не є сталими. Вони змінюються під впливом найрізноманітніших обставин. При цьому нормальний розвиток особистості пов'язаний із розумінням відмінності між реальною та ідеальною метою, в результаті чого і виникає внутрішній конфлікт. Він особливо характерний для політичних діячів високого рівня, які орієнтуються не лише на сьогоденну, реальну мету, а й на так звану велику, або ідеальну, мету, намагаючись якомога швидше утвердитися.

Внутрішньоособистісні конфлікти, як правило, спричиняють і міжособові, оскільки людина, не знаходячи відповіді на запитання, що її хвилюють, не дістаючи схвалення і підтримки своєї позиції іншими, намагається досягти цього саме за рахунок міжособових конфліктів.

Міжособові конфлікти в політиці мають певні особливості. У житті кожної людини таких конфліктів багато. Міжособові конфлікти характеризуються, з одного боку, змістом, тобто тим, що становить предмет різних поглядів конфліктуючих. У політиці найголовніше — політичні погляди, оцінки, ідеали, ідеології. З другого боку, конфлікт має психологічну основу, пов'язану з особливостями конфліктуючих як особистостей. Це визначає манеру, стиль поведінки конфліктуючих сторін.

Міжособові конфлікти нерідко переростають у групові, коли конфліктуючі сторони у різний спосіб доповнюються прихильниками, однодумцями. У політиці таке явище поширене як ніде.

Міжорганізаційні конфлікти в політиці виникають як зіткнення окремих партій, громадських організацій, об'єднань, великих груп. Останні мають доленосне значення для цілих націй, народів, оскільки у великі групи люди об'єднуються на основі спільного соціального становища, місця проживання, спільних інтересів, громадянства чи підданства, національності тощо.

Політичний конфлікт, як і будь-який інший, може бути **інтегруючим** і **дезінтегруючим**, або системним і несистемним. Системні конфлікти стосуються базових засад суспільства, принципів, на яких воно базується й існує, і є дезінтегруючими. Несистемні конфлікти таких засад не торкаються, а тому є інтегруючими.

У процесі політичного конфлікту його учасники вибирають відповідну **стратегію поведінки**, намагаючись при цьому максимально відстояти, задовольнити свої інтереси. Типовими стратегіями такої поведінки є **конкуренція, співробітництво, ухилення, пристосування**. При цьому конкуренція і співробітництво вважаються активними діями, а ухилення і пристосування — пасивними [111, *84–92*].

Політологи, зокрема Г. Зіммель, дійшли висновку, що **чим гостріший політичний конфлікт, тим згуртованіші групи, сторони, що конфліктують.** Власне, без такої згуртованості взагалі марно сподіватися на перемогу у конфлікті. Логічно і те, що пом'якшення гостроти конфлікту зменшує і його інтегруючу функцію в суспільстві.

Розвиток конфлікту фактично один і той самий: **передконфліктна ситуація, власне конфлікт** (інцидент), **ескалація конфлікту** (коли відбуваються певні його акти), **кульмінація** (найбільше загострення конфлікту), **завершення конфлікту**.

Будь-який конфлікт може існувати лише тому, що люди витрачають енергію на підтримку його існування. Багаття конфлікту горить тому, що люди підкидають у нього "дрова" — віддають йому час, душевні сили, здоров'я, а іноді і все життя [46, *41*]. Інакше кажучи, найпростіше і найлегше позбутися конфліктів — не розв'язувати їх. Однак це практично неможливо, оскільки в зоні конфліктів перебувають надто важливі для людей цінності та інтереси.

Існують два основних варіанти розкриття суті політичних конфліктів — **гласний** і **негласний**.

У першому випадку суть політичних конфліктів розкривається відкрито — через пресу, радіо, телебачення, мітинги, зібрання, засідання парламенту тощо. Гласний варіант розкриття властивий демократичному суспільству. Гласно розв'язуються конфлікти у процесі обміну думками, дискусій, вивчення громадської думки та ін.

Негласне розкриття суті політичного конфлікту відбувається таємно, коаліційно, на рівні групи і тому, як правило, конфлікт залишається нерозв'язаним, суперечності неусунутими, згоди між сторонами, що конфліктують, не досягнуто. Тимчасово зменшується тільки гострота конфлікту.

За всіх особливостей та специфічних умов розв'язання кожного конкретного конфлікту можна виокремити деякі найбільш загальні складові технології запобігання політичному конфлікту та його розв'язання.

Розглянемо **способи запобігання політичному конфлікту**.

По-перше, потрібно мати якомога більше інформації про об'єктивні умови, в яких політичний конфлікт може виникнути. Її збирають багатьма методами, включаючи різноманітні соціологічні, експертні опитування, референдуми тощо. При цьому особливого значення набуває вивчення осіб, задіяних у конфлікті, мотивів і аргументів, якими вони керуються у політичній діяльності та поведінці.

По-друге, вирішальне значення для запобігання політичному конфлікту має розробка спеціальної програми дій з метою попередження, недопущення переростання конфліктної ситуації у конфлікт. Розробляє таку програму сторона, не зацікавлена у можливому конфлікті. При цьому продумуються і плануються першочергові та подальші дії, що можуть (прогностично) усунути основні причини, які зумовили конфліктну ситуацію (мається на увазі нейтралізація соціально-економічної бази конфлікту). Багато в чому політична конфліктна ситуація може виникати за наявності політичного лідера як конфліктної особистості.

По-третє, запобігти політичному конфлікту можуть реальні дії щодо його недопущення.

Коли конфліктна ситуація переростає в політичний конфлікт, постає проблема його розв'язання. У цьому разі використовують політичні технології, практично аналогічні тим, що слугують для попередження конфлікту, але виникає складна центральна проблема — як знайти вихід із ситуації, що склалася.

Практика політичного життя свідчить, що **політичні конфлікти розв'язуються переважно двома способами — силовим та переговорним**. Звичайно, другий спосіб більш складний, потребує великої практичної підготовки тих, хто готує, організовує, веде переговорний процес, але саме цей спосіб найбільш перспективний і плідний.

Розрізняють два основних методи ведення переговорів — позиційний торг і принципові переговори, або переговори по суті.

Переговори як позиційний торг характеризуються спробою розв'язати конфлікт, досягти домовленості шляхом певних поступок сторін. Такі переговори здебільшого малоефективні і до розв'язання конфлікту фактично не приводять.

Набагато складніші і результативніші ***принципові переговори***, або ***переговори по суті***. Вони потребують розмежування між учасниками

переговорів та предметом переговорів, зосередження на інтересах, а не на позиціях сторін, окреслення кола можливостей перед тим, як вирішувати, що робити. У результаті таких переговорів найчастіше сторонам вдається зберегти особисту позицію, власні погляди. В ідеальному варіанті підсумок таких переговорів виглядає як "перемога — перемога".

Практично кожен учасник політичного конфлікту, якщо він заінтересований у його припиненні, має замислитися і поставити перед собою три завдання: а) як запобігти конфлікту, зробити так, щоб його уникнути; б) як поводити себе під час конфлікту, щоб максимально перешкодити його загостренню; в) як завершити конфлікт із щонайменшими втратами для себе. Це своєрідні етапи розвитку конфлікту, які передбачають і своєрідні дії конфліктуючих сторін.

Отже, треба знати, що таке політичний конфлікт, як він виникає, розвивається, як слід поводитися на стадіях зародження конфлікту (в конфліктній ситуації), щоб запобігти самому конфлікту, у процесі його розвитку, якщо конфлікт розпочався, після розв'язання конфлікту.

Існують три способи дій, у результаті яких сторони, що конфліктують, можуть спробувати вийти з політичного конфлікту, розв'язати його. Це насилля, роз'єднання і примирення.

Коротко охарактеризуємо кожний з них.

Насилля. До нього найчастіше вдається сильна сторона конфлікту. Це щось подібне до хлопчачої бійки, коли правоту намагаються довести кулаками. Крім фізичної сили з метою насилля можуть використовуватися адміністративна, службова, моральна сила. З погляду моралі девіз "сильний завжди правий" свідчить про торжество дурості. Кожний, хто вдається до насилля як засобу розв'язання конфлікту, сподівається завершити боротьбу якомога скоріше і результативніше на свою користь, хоча перемога у конфлікті за рахунок сили досить часто видається надто неефективною, позірною.

У політичних конфліктах часто насилля здійснюють із використанням зброї, вдаючись до воєнних дій. Який це дає результат, можна легко зробити висновок, спостерігаючи, зокрема, за подіями у Чечні.

Роз'єднання. До цього способу вдаються, намагаючись розірвати або й зовсім розриваючи свої стосунки з конфліктуючою стороною (згадайте розірвання шлюбу). До роз'єднання можуть вдаватися обидві сторони конфлікту або й більше його учасників. Такий спосіб розв'язання політичного конфлікту ефективний. Як правило, конфлікт припиняється, однак конфліктуючі сторони використовують його рідко. Це пояснюється тим, що конфліктуючі сторони втрачають контакти, без яких

їм важко продовжувати політичну діяльність, а швидко поновити такі контакти досить важко, а то й неможливо.

Примирення. Це ефективний спосіб розв'язання політичного конфлікту, однак він використовується не так вже й часто. До того ж примирення може бути позірним, нестійким, недовготривалим.

Примирення частіше досягається під час переговорів, але іноді може відбутися "саме по собі", коли конфліктуючі сторони втомлюються від боротьби, обопільно втрачають до неї інтерес, а то і слабшають.

Зрештою, політичний конфлікт може припинитися за умови втручання третьої особи (сторони). Її запрошують для цього конфліктуючі сторони (одна або обидві) або ж, маючи власний інтерес, така сторона з'являється сама по собі, з власної ініціативи.

Досить рідко вдається досягти повного розв'язання конфлікту, оскільки це залежить від ступеня задоволення сторін, досягнення ними консенсусу. Це цілком закономірно, оскільки для сучасних суспільств характерна величезна диференціація інтересів, які до того ж змінюються, переплітаються, вступають у суперечність.

4.3. Психологія політичних маніпуляцій, міфів та насилля

У сучасній політичній науці недостатньо досліджено особливості та технології політичних маніпуляцій, у процесі яких враховується насамперед психологія людей.

Маніпуляція — це вид психологічного впливу, досконале здійснення якого веде до прихованого спонукання в іншої людини намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями [37, *59*].

Політична маніпуляція — це система засобів ідеологічного і духовно-психологічного впливу на масову свідомість із метою нав'язати певні ідеї, цінності; цілеспрямований вплив на громадську думку і політичну поведінку для спрямування їх у заданому напрямку [82, *191*].

Політологи політичне маніпулювання досліджують у двох напрямках. Перший — ***апологетичний***, згідно з яким політичне маніпулювання розглядається як необхідний засіб управління свідомістю мас. Другий — ***соціально-критичний*** — кваліфікує політичне маніпулювання як принципово нове сприйняття соціальної дійсності [82, *191*]. Обидва напрямки мають сенс, особливо в умовах принципово нової ролі засобів масової інформації у формуванні масової свідомості.

Технологія політичної маніпуляції, за визначенням В. Амеліна, здійснюється завдяки впровадженню у свідомість під виглядом об'єктивної інформації несправжнього, однак бажаного для окремих груп змісту; впливу на больові точки суспільної свідомості, які спричиняють страх, тривогу, ненависть; реалізації певних прихованих цілей, досягнення яких комунікант пов'язує з підтримкою громадською думкою своєї позиції [5, *13*].

Політичні маніпуляції є двох видів — **міжособові** і **масові**. І ті, й інші мають відповідну мету і технології, завдяки яким досягають мети.

Для здійснення міжособових маніпуляцій важливо знати тип і особливості особистості, оскільки саме з їх урахуванням і чиниться вплив на людину, а для того щоб маніпулювати групою людей, особливо великою, необхідно досконально знати її загальні характеристики, вразливі місця.

Історія знає достатньо маніпуляторів — психологічно сильних або просто неординарних особистостей, які вміло впливали не лише на одиниці, а й на великі групи людей завдяки особистісним якостям, уміло використаним технологіям обробки громадської думки у власних або корпоративних інтересах. Наполеон, А. Гітлер, Й. Сталін, М. Горбачов, десятки інших політиків досконало володіли технологією формування громадської думки за рахунок як власних рис, якостей, здібностей та умінь, так і своїх підлеглих, а також за допомогою різноманітних засобів масової інформації.

Політичні маніпуляції найбільше використовуються з метою досягнення влади, її реалізації та утримання. **Мета будь-якого маніпулятора чи групи маніпуляторів — підпорядкувати власній волі іншу людину чи групу людей.**

Маніпуляції в політиці — не що інше, як спекуляція на людських емоціях і почуттях. Звідси — релігійні війни, глибокі національні сутички і конфлікти, фанатизм, екстремізм, тероризм та інші явища, основою яких є передусім вторгнення в глибинні почуття не лише окремих людей, а й цілих народів і націй.

У політичній маніпуляції використовується все: виразна мова жестів (М. Горбачов); окремі характерні звички (сигара У. Черчілля, люлька Й. Сталіна); красномовна на рівні акторства риторика (Ф. Кастро) тощо. Однак **найсильніше і найрезультативніше політичне маніпулювання здійснюється за допомогою мас-медіа — преси, радіо, телебачення, реклами та інших інформаційних засобів**.

Завдяки засобам масової інформації створюються і ефективно використовуються як елементи політичної маніпуляції різноманітні іміджі, образи, умовні формули і штампи, стереотипи поведінки, подаються заздалегідь заготовлені відповіді на запитання, що хвилюють багатьох. Маніпулятивний арсенал засобів масової інформації добре відомий: навмисне перекручування реального стану речей шляхом замовчування одних фактів і нав'язування інших, публікація нереальних (брехливих) повідомлень, пробудження в аудиторії негативних емоцій за допомогою візуальних засобів або словесних образів тощо [121, *69*].

Політичне маніпулювання має багато спільного з політичною демагогією як формою свідомого обдурювання широких мас, спекуляції на реально існуючих труднощах та проблемах, потребах і сподіваннях громадян. В арсеналі політичного демагога поширені такі засоби, як перекручування дійсності, популізм, підтасовування фактів, виголошення безвідповідальних заяв, обіцянок, облудні присягання, визначення винних, ворогів, боротьба з якими нібито поліпшить існуюче становище, тощо. Політичний демагог — найчастіше ще й користолюбець, авантюрист, а то і просто брехун, людина безвідповідальна і нечесна.

Політична демагогія традиційно найбільш поширюється в період соціально-економічної нестабільності у суспільстві.

Дістають поширення в політичних процесах міфи. Міф — розповідь як символічне відображення деяких подій, що існували в окремих народів у певний час, на початку їх історії.

Крім того, завжди, а також і нині існує певна міфізація досить відомих понять, завдяки чому явища, покладені в їх основу як реально неосвоєні і непізнані, мають бути представлені як схвально сприйняті. Наприклад, держава, народ, влада та ін.

Існує кілька визначень поняття "політичний міф". Розглянемо найпоширеніші з них:

- політичний міф — це реакція на неможливість раціонально пояснити радикальні зміни, що відбуваються [84, *158, 159*];
- політичний міф — це символічна мовна форма політичної культури, що має фактично ті самі цілі, що й ритуал. Міф — це драматичне, символічно сконструйоване представлення реальності, яке люди приймають на віру [72, *253*].

У політичні міфи люди вірять, оскільки це дає змогу зрозуміти невідоме або віддалене минуле. Їх використовують і з метою мобілізації значної кількості людей на певні дії, скажімо, на підтримку непопулярних політичних рішень політичних діячів і навіть антинародних політичних режимів.

Основні типи політичних міфів — головні, або провідні; за структурою "ми і вони"; героїчні; псевдоміфи [72, *254–257*].

Головні, або провідні, міфи дають змогу у той чи інший спосіб формувати, спрямовувати колективну, загальнонародну свідомість. До них належать міфи про окремі нації (наприклад, про великі переваги американської нації), держави, політичні устрої, режими, форми правління. Так, є чимало міфів про унікальність окремих політиків — державних, громадських діячів, президентських форм правління чи, скажімо, народовладдя.

Міфи за структурою "ми і вони" створюють і використовують виключно з метою виокремлення окремих структур, їх протиставлення. Наприклад, політичні партії, громадські об'єднання, групи тиску надто часто використовують міфи "ми і вони" під час виборів, референдумів, опитувань громадської думки з єдиною метою — подати себе у виграшному вигляді, кращій ситуації, ніж їх супротивники.

Героїчні міфи пов'язані насамперед із конкретними людьми — політичними, державними діячами, лідерами, непересічними особистостями, що видаються загалу взірцями для наслідування.

Псевдоміфи — це міфи сучасної, тимчасової, короткотривалої дії. Скажімо, у період виборів надто багато політиків формують і поширюють думку, що "лише вони і тільки вони спроможні вивести країну з кризи", "покінчити з казнокрадством, корупцією і тіньовою економікою", "вирішити проблему безробіття" та ін.

Конструюють міфи суб'єкти політичного процесу, а поширюються вони фактично всіма засобами інформації з урахуванням того, що психологічні міфи надто сприйнятливі людьми і потребують немало зусиль для спростування, деміфологізації.

Життя кожної людини, всього людського загалу регламентується відповідними законами, нормами, правилами поведінки як писаними, так і неписаними. Серед них є такі, яких слід дотримуватися всім, оскільки від цього залежить комфортність, моральний стан усіх або багатьох людей (наприклад, перехід вулиці на зелене світло). Але є й такі правила і норми, дотримуватись яких люди вимушені, бо цього потребують чи вимагають інші, які примушують діяти саме так.

У політиці, політичній боротьбі, діяльності часто використовуються далекі від моральних форми і методи впливу на інших людей. Серед них поширене **політичне насилля як форма отримання, збереження, зміцнення влади, панівного становища класом, суспільною групою, окремим політичним лідером**.

На відміну від фізичного, економічного, військового або психологічного політичне насилля має системний, загальний характер, оскільки існуюча політична система завжди будь-що намагається зберегти владу, створену політичну систему від розпаду.

Масштаби використання політичного насилля зумовлені типом політичного режиму. І хоча до насилля вдаються за всіх режимів, але найбільш дієво та активно його використовують тоталітарний та авторитарний режими. Зазначимо, що всякий політичний режим намагається хоча б якоюсь мірою або і повністю обґрунтувати, виправдати, легалізувати насилля.

Політичне насилля буває **прямим** і **прихованим**. Пряме політичне насилля здійснюється шляхом застосування сили (війна, військовий терор, політичні репресії), приховане — без застосування сили, але шляхом духовного, психологічного тиску, економічної блокади, політичного та іншого втручання.

У політиці політичне насилля зумовлене різноплановістю, несумісністю інтересів різних суб'єктів політики, політичного процесу. Якщо більш гуманними, цивілізованими способами подолати наявні неузгодження, суперечності не вдається, протилежні сторони вдаються до політичного насилля.

Політичне насилля класифікують за ступенем жорстокості, за способом обґрунтування, за ставленням до актів насилля суспільства.

Політичне насилля також класифікують за його суб'єктом як індивідуальне і колективне.

Політичне насилля поділяють ще й на такі види:

- індивідуальне структуроване;
- індивідуальне неструктуроване;
- колективне структуроване;
- колективне неструктуроване.

Структуроване політичне насилля використовують за умови більш-менш чітко встановлених правил, тоді як **неструктуроване** більш хаотичне, чиниться поза всякими правилами. Класичним зразком структурованого політичного насилля є феодальні відносини між феодалом і його підлеглими.

Прикладів індивідуального структурованого політичного насилля також багато, особливо там, де надмірну владу перебирають окремі політики, лідери політичних партій, громадських організацій, окремих соціальних груп.

Колективне структуроване політичне насилля здебільшого здійснюється такими організованими і сильними інститутами, як армія, поліція, міліція та ін. Характерно, що воно при цьому не просто легітимізується, а й санкціонується державою, її органами. Так, армія, як і поліція, міліція, спецпідрозділи, завжди має здебільшого державну символіку. Та й ієрархія підпорядкування в цих органах тримається аж ніяк не на демократичних засадах.

Єдиним, мабуть, що може виправдати колективне структуроване насилля, є те, що воно покликане підтримувати стабільність державних інститутів, держави в цілому.

Неструктуроване колективне насилля, навпаки, ставить за мету розхитати стабільність державних органів, власне держави. Це бунти, страйки, повстання, масові безладдя, учасники яких ідентифікують себе не з державою, як при структурованому колективному насиллі, а з народом або з певною його частиною. Психологічно це виправдано, оскільки тоді можна виправдати найнедостойніші, аморальні дії і вчинки.

Характерно, що неструктуроване колективне насилля спочатку хаотичне, спонтанне, кимось спровоковане, але пізніше, і особливо після певних політичних перемог, воно поступово структурується, набуває продержавного забарвлення. Так, революційна армія з часом стає регулярною, поліція — народною та ін.

Окремого розгляду потребують такі форми політичного насилля, як тероризм, масові вбивства, репресії, геноцид. Їх антигуманна, аморальна сутність загальновідома.

Політичне насилля притаманне нестабільним, авторитарним, тоталітарним суспільствам і значно меншою мірою — демократичним. Це можна пояснити тим, що демократичні режими відкидають політичне насилля як засіб вирішення будь-яких проблем, оскільки люди з високим рівнем свідомості завжди можуть знайти спільну мову.

В умовах авторитарного, тоталітарного режиму вважається, що люди просто не здатні діяти раціонально, сумлінно, з користю для себе та інших. Вони, мовляв, від природи несвідомі, тупі, агресивні, а тому над ними треба владарювати, підкоряти більшість волі меншості.

Іноді, за будь-яких політичних режимів, політичне насилля виправдовують тим, що хтось (партія, організація, група) вважає себе месією. Наприклад, більшовики, комуністи, націонал-демократи вказують "правильний" шлях, яким мають іти всі, діяти так, як діють ті, хто не лише виправдовує, а й чинить насильство.

У демократичному режимі на відміну від інших політичних режимів насилля зведено до нуля, оскільки життя суспільства організоване на основі чітких правових і моральних норм. Це, однак, не означає, що в демократичному суспільстві абсолютно немає або не може бути політичного насилля, адже ідеального співвідношення інтересів, їх узгодження в такому суспільстві досягти фактично неможливо.

Варто пам'ятати і те, що **побудувати владу без насильства також нікому і ніколи не вдавалося**. Тому питання правомірного політичного насильства, його можливості, форм завжди було актуальним. Мало того, політичне насильство часто цілком виправдане. Яскравим прикладом цього є боротьба з тоталітарним режимом, який у власних інтересах щонайпотужніше використав політичне насилля проти мільйонів власних громадян, не просто принижуючи, підкоряючи їх, а й позбавляючи життя.

Насилля є виправданим методом політичної боротьби і діяльності в окремих випадках, але його необхідно поставити у досить жорсткі юридичні і моральні рамки, оскільки воно за будь-яких умов породжує атмосферу страху, нестабільність, принижує, дегуманізує особистість, робить її об'єктом політичних маніпуляцій.

Насилля може здійснюватися зверху (влада, держава, еліти, окремі політики — керівники держави) і **знизу** (громадяни, соціальні групи). Насилля зверху найчастіше має на меті збереження і відновлення відносин владарювання і підпорядкування. У такому насиллі зацікавлені ті, хто має реальну владу. Класичними зразками політичного насилля знизу є боротьба широких мас за свої права, свободу, у будь-якому суспільстві. Отже, політичне насилля — невіддільний атрибут політичного життя, воно завжди конкретне й адресне.

? КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Політичні технології і політичний процес. Їх суть, особливості і взаємозалежність.
2. Основні концепції та характеристики політичної участі як обов'язкової передумови політичного процесу.
3. Чим зумовлені політична поведінка і політична діяльність різних суб'єктів політичного процесу?
4. Якими мотивами керуються учасники політичного процесу?
5. Індивідуальні політичні технології та їх особливості.
6. Особливості використання загальних політичних технологій.

7. Механізм прийняття політичного рішення як однієї з поширених політичних технологій.
8. Особливості політичних технологій під час виборчої кампанії.
9. Політичний конфлікт.
10. Основні типи конфліктів.
11. Види політичних маніпуляцій (міжособові, масові).
12. Політичний лідер. Особливості основних типів політичних лідерів.
13. Пряме і приховане політичне насилля. Чи можна морально виправдати політичне насилля?

Персоналії

Адлер Фрідріх (1879–1960) — австрійський політичний діяч, філософ, письменник. Як і його батько Віктор Адлер — засновник і керівник Соціалістичної партії Австрії — Фрідріх працював на інтереси соціалістів, редагував і видавав друковані органи цієї партії. Був депутатом австрійського парламенту (1919–1923 рр.). У 1940 р. емігрував до США. Спочатку в працях "Відновлення інтернаціоналу", "Енгельс і природничі науки" стояв на позиціях радикального шляху завоювання політичної влади пролетаріатом, а пізніше відстоював форму парламентської боротьби пролетаріату за владу. Був противником комуністичних партій, об'єднаних у Комінтерн і підтримуваних КПРС.

Адорно Теодор (1903–1969) — німецький філософ і соціолог. В окремих творах, зокрема написаних спільно з М. Хоркхаймером ("Діалектика просвітництва") з неомарксистських позицій стверджував, що еволюція людства, по суті, є ні чим іншим, як історією "невдалої цивілізації, а історія Заходу — це патологічний процес зростаючого божевілля та втрати індивідуальної свободи". Стверджував, що і після поразки фашизму існував авторитарний ("фашизоїдний") тип особи, головними установками якого було некритичне ставлення до конкретних порядків у суспільстві. Наприкінці життя відійшов від "нових лівих", екстремістські позиції яких підтримував спочатку.

Андрущенко Віктор Петрович (1949) — визнаний український філософ, педагог, заслужений діяч науки і техніки. Закінчив Київський державний університет, працював асистентом, старшим викладачем, доцентом, професором цього університету, заступником, першим заступником міністра освіти України, директором Інституту вищої освіти АПН України. Автор понад 160 праць з філософії, соціології, політології, соціальної філософії, філософії освіти, науки і культури. Найвідоміша праця "Історія соціальної філософії" (2000). Автор уперше не лише в українській науці, а й у пострадянському просторі систематично виклав генезу соціально-філософських ідей, поглядів, теорій західноєвропейських мислителів, яких у колишньому СРСР, усьому соціалістичному таборі піддавали нищівній критиці як "ідеологічно ворожих" буржуазних вчених з хибними поглядами і теоріями.

Аристотель (384–322 до н. е.) — давньогрецький мислитель, учень Платона, вихователь Александра Македонського. Уперше виокремив людину як "політичну істоту", в яку "природа вселила прагнення до державного об'єднання". Глибоко досліджував сутність влади, держави, політичних устроїв, проблеми розмежування влади. Розробив модель ідеальної держави-поліса,

умови її існування. Тісно поєднував політику з моральністю та етикою. Вважав, що політична справедливість можлива лише між вільними і рівними людьми. Найвідоміші праці “Політика”, “Афінська політія”.

Бабкіна Ольга Володимирівна (1954) — перший в Україні доктор політичних наук (дисертація “Неоконсервативні політичні теорії Заходу”). Закінчила юридичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Директор Інституту права Міжрегіональної Академії управління персоналом, академік Міжнародної Кадрової Академії, член Української асоціації політологів. Серед праць найбільш відомі навчальні посібники “Основи політології” (у співавторстві), “Політологія”.

Бебик Валерій Михайлович (1959) — український політолог. Закінчив Київський політехнічний інститут. Працював інженером-програмістом, інструктором, консультантом Київського облвиконкому, головним консультантом прес-служби Адміністрації Президента України. Перший віце-президент — ректор Міжрегіональної Академії управління персоналом. Автор понад 50 статей, 10 книг, серед яких найпомітніші “Основи теоретичної і практичної політології” (1994), “Політологія: теорія, методологія, практика” (1997), “Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика” (2000). Основні наукові інтереси — політологія, політична психологія, державне управління, неурядові організації, паблік рилейшнз.

Бердяєв Микола Олександрович (1874–1948) — видатний російський філософ, мислитель. Був відрахований з Київського університету за пропаганду соціалістичних ідей, висланий з Росії. Жив у Берліні, потім у Франції. Активно вивчав політичні процеси в Росії, аналізуючи їх у працях “Філософія свободи” (1911), “Доля Росії” (1918), “Філософія нерівності” (1923), “Джерела і сенс реформування комунізму” (1937) та ін. Пропонував не насильницький шлях реформування суспільства, а упорядкувавши відповідно православ’я, сформувавши “нову релігійну свідомість”. Крім того, вважав, що замість державного насильства слід утвердити саме ненасильницьку мораль.

Бжезинський Збігнєв (1928) — американський соціолог, політолог і державний діяч (у 1977–1981 рр. був помічником президента США з національної безпеки). Стверджує, що людство за останні десятиліття вступило в новий етап розвитку, зумовлений не соціальними революціями, а науково-технічним прогресом (“Між двох віків. Роль Америки у технотронну еру”, 1970). У таку еру вирішальну роль, на думку З. Бжезинського, відіграють автомати, комп’ютери, кібернетичні системи, наука загалом.

Найвідоміші праці “Політична влада: США/СРСР” (1964, спільно з С. Хантингтоном), “Грандіозний крах. Народження і смерть комунізму у XX столітті” (1988), “У пошуках національної безпеки” (1988), “Велика шахова дошка” (1998).

Боден Жан (1529–1596) — французький політичний діяч, юрист, теоретик держави. Вперше сформулював і обґрунтував поняття суверенітету як однієї з істотних ознак держави, порушення якого не може бути виправдано жодним конституційно-правовим законом. Вважав, що держава виникає не як результат добровільної угоди, а через завоювання і насильство, панування однієї групи людей над іншою. На думку Ж. Бодена, державу вирізняє наявність права. Основою держави є сім'я, а держава — це сукупність не окремих осіб, а сімей. У праці "Метод легкого вивчення історії" обґрунтував ідею виникнення різних форм держави залежно від конкретного географічного середовища, природних умов, у яких живе народ. Вважав, що натовп, народ позбавлений розуму, а тому його не можна допускати до управління державою.

Бурдьє П'єр (1930) — французький соціолог, політолог. Глибоко досліджував і досліджує суспільство, вважаючи його сукупністю відносин, пов'язаних з типом влади. Тип таких відносин він вбачає у певному "політичному полі, де діють конкретні політичні сили й існують підконтрольні їм ресурси ("капітали") — економічні, соціальні, символічні, культурні та ін.". Політику як тип соціальних відносин, певне "соціальне поле" описує як багатовимірний простір. Детально вивчав макрополітику як явище, що складається із сукупності соціальних практик окремих агентів, визначав її як динамічне, постійно мінливе явище.

Вебер Макс (1864–1920) — німецький соціолог. Вивчав право, економіку, соціологію та релігієзнавство. Після захисту дисертації викладав у вузах Німеччини, США, Австрії. Серед найпомітніших творів "Протестантська етика і дух капіталізму", "Політика як покликання і професія", "Господарство і суспільство" (незакінчена праця). На його думку, політика — це насамперед участь у здійсненні влади. Вивчав проблему панування, утверджуючи, що є традиційне, або патріархальне, панування. У політичній соціології був націонал-лібералом, вважаючи, що треба зберегти політичну спадщину Бісмарка і добитися можливості для Німеччини брати участь у світовій політиці. Глибоко аналізував проблеми політиків і політичної діяльності, вважав, що політик від інших людей відрізняється своєрідним інстинктом і жадобою влади.

Гаєвський Борис Аркадійович (1938) — український філософ, політолог, управлінець. Викладав у Київському державному університеті, очолює кафедру менеджменту в Міжрегіональній Академії управління персоналом. Автор відомих монографій "Філософія політики" (1993), "Українська політологія" (1994), "Основи науки управління" (1997) та ін. Спеціаліст із методології та практики управління суспільством, філософії політики. Обстоює ідеї нового управлінського курсу для України, інших країн перехідного етапу, який базується на розробці нових управлінських моделей та підготовці і використанні нових управлінських кадрів.

Гегель Георг Вільгельм (1770–1831) — видатний німецький філософ. Основні наукові, політичні погляди виклав у відомих працях “Енциклопедія філософських наук”, “Філософія права”, “Філософська пропедевтика”, “Лекції з філософії історії” та ін. Як філософ, історик спочатку обстоював необхідність подолання влади держави, її засилля, встановлення так званого вічного миру, а пізніше схвалював і підтримував саме ідею держави. Так само від ідеї вічного миру Г. Гегель перейшов до його заперечення і навіть пояснював необхідність війни. Обгрунтував широке коло прав і свобод громадян, хоча був прихильником спадкової монархії. Глибоко проаналізував сутність права, громадянського суспільства, особливості всесвітньої історії.

Гідденс Ентоні (1938) — відомий англійський соціолог і політолог, автор “теорії структуризації”. На його думку, політична “система” і “структура”, з одного боку, та індивіди і групи, що беруть участь у політиці, — з другого, взаємно контролюють одні одних у процесі суспільної практики. Вважає, що політичні інститути — це певні “віртуальні” структури, пов’язані нормами і ресурсами. Він вирізняє два типи ресурсів: аллокативні, зумовлені механізмами економіки, і “авторитарні”, пов’язані з політикою і безпосереднім домінуванням одних людей над іншими.

Дойч Карл (1912) — німецький політолог, колишній президент Міжнародної і Американської асоціації політичних наук. Розробив і обгрунтував “інформаційно-кібернетичну модель” політичної системи. З 1967 р. — професор Гарвардського університету. Найвідоміші праці “Нерви управління: моделі політичної комунікації і контролю” (1963), “Націоналізм і його альтернативи” (1969), “Політика і держава. Як люди вирішують свою долю” (1970).

Дюварже Моріс (1917) — французький соціолог і політолог, спеціалізується в галузі політичної соціології. Став всесвітньо відомим і популярним після виходу праці “Політичні партії”, в якій розглядаються структурно-організаційні основи партій, питання їх виникнення, становлення. Вперше поставив і розглянув питання стосовно взаємозв’язків партійної, парламентської і виборчої систем. Сформулював відомі в політології “три соціологічних закони”, які пов’язані з пропорційною і мажоритарною виборчими системами. Основні праці “Політичні партії” (1951), “Ідея політики. Використання влади в суспільстві” (1966), “Соціологія політики: елементи політичної науки” (1973).

Істон Девід (1917) — американський політолог. Став відомим і популярним передусім у зв’язку з адаптацією і використанням принципів і методів системного аналізу до вивчення функціонування політичних систем, а також з дослідженням феномена “політична соціалізація”. Політичну систему розглядав як таку, що повністю і динамічно змінюється і її існування залежить саме від цих змін, а також від взаємодії різних складових такої системи. За допомогою кібернетичних принципів вимірювання показників на “вході” і “виході”

системи намагався прогнозувати розвиток політичних систем. На "вході" — це запити і потреби громадян, на "виході" — рішення і дії влади. Найвідоміші праці "Політична система" (1953), "Концептуальна структура для політичного аналізу" (1965), "Аналіз політичної структури" (1990).

Канетті Еліас (1905) — німецько-англійський мислитель, драматург, лауреат Нобелівської премії з літератури (1981). Автор твору "Маса і влада". Вважав, що в основі формування людей у масу лежить своєрідний "страх перед дотиком", оскільки людина просто уникає контактів із собі подібними. Перебуваючи в масі, людина почуває себе рівною з іншими, живе з ними єдиним поривом. Інстинктивне об'єднання індивідів у масу призводить до формування "абстрактної маси". Маса живе за законами, відмінними від тих, що притаманні окремій людині.

Князєв Володимир Миколайович (1946) — український філософ. Заслужений діяч науки і техніки України. Працює проректором Української Академії державного управління при Президентові України. Має понад 100 наукових праць, у тому числі такі відомі, як "Людина і технології", "Соціальна технологія і управління політичними процесами в Україні", "Закон і технологія", "Закон і хаос", "Філософія. Короткий курс лекцій" та ін. Основні наукові інтереси — філософія, соціальна філософія, філософія науки і техніки, теорія державного управління.

Кремень Василь Григорович (1947) — український філософ, педагог, політолог, державний діяч, лауреат Міжнародної премії ім. Г. Сковороди. Закінчив Київський державний університет. Викладав у Київському університеті, працював у партійних органах, Інституті стратегічних досліджень, Адміністрації Президента України. Нині обіймає посаду міністра освіти і науки України. Автор понад 100 наукових праць у галузі філософії, політології, педагогіки. Президент Академії педагогічних наук України, академік НАН України, академік АПН України, активний реформатор соціальної сфери суспільства.

Курас Іван Федорович (1939) — відомий український історик, політолог, громадський діяч, академік, віце-президент НАН України, лауреат премії ім. Д. Мануїльського НАНУ. Закінчив Одеський державний університет, аспірантуру в Київському державному університеті. Працював викладачем, був на партійній роботі, очолював Інститут національних відносин і політології, багато різноманітних громадських утворень — рад, комісій тощо в галузі суспільних наук, гуманітарної політики, духовного розвитку суспільства. Автор понад 200 наукових праць з історії, політології, культурології.

Лассуел Гарольд Дуайт (1902–1978) — американський політолог. Використовуючи методи психоаналізу, соціальної психології, вивчав політику як поведінку відповідних суспільно-політичних груп і як систему аналізу процесу прийняття політичних рішень. Вважав владу атрибутом конкретних

суспільних відносин, вивчав роль масових комунікацій в оформленні й відтворенні символіки політичної влади. Політична влада, на думку Г. Лассуела, — це орган самопізнання і самовдосконалення людства у процесі загальнокосмічної еволюції. У спільній праці з А. Каплан "Влада і суспільство" Г. Лассуел наводить таке лаконічне визначення влади: "Влада — це участь у прийнятті рішень". Ще у 30-ті роки запровадив поняття так званої гарнізонної держави, тобто репресивного режиму.

Лебон Гюстав (1841–1931) — французький антрополог, археолог, доктор медицини, соціальний психолог. Основоположник ідеї нерівності рас, расового детермінізму. Автор книги "Психологія натовпу". Суспільство, за його визначенням, поділяється на еліту і натовп, а суспільний прогрес цілком залежить від творчості інтелектуальної еліти. Вважав, що розвиток промисловості, збільшення чисельності населення, розвиток засобів масової інформації спричинили зміну "ери еліти" на "еру мас". Стверджував, що великі маси (натовп) керуються лише підсвідомими інстинктами. Людьми у натовпі керує не розум, а закон "духовної єдності натовпу". Натовп не мислить, а відчуває. Прогнозував песимістичну і незворотну "еру натовпу".

Лісовий Василь Семенович (1937) — український філософ, політолог, культуролог. Колишній політв'язень. Відмінник освіти України. Закінчив Київський державний університет. Викладав філософію, працював в Інституті філософії НАНУ. Широковідомі його праці "Карл Поппер. Злиденність історицизму", "Культура — ідеологія — політика" та ін. Основні наукові інтереси — політична філософія, політична ідеологія, суспільно-політичні ідеї в Україні XX ст.

Локк Джон (1632–1704) — англійський філософ, політик, основоположник соціально-політичної доктрини лібералізму. Критикуючи вчення Т. Гоббса про абсолютний, необмежений характер державної влади, Дж. Локк стверджував, що основним обов'язком держави, що виникла на основі договору, є дотримання "природного права", захист особистої свободи і приватної власності громадян. На думку Дж. Локка, держава отримує від людей рівно стільки влади, скільки необхідно для досягнення головної мети політичного співтовариства — реалізувати свої громадянські ідеї і насамперед право володіти власністю. Однією з найпопулярніших і широковідомих праць є "Два трактати про державне правління" (1690).

Мерріам Чарльз Едвард (1874–1953) — американський політолог, один із засновників сучасної політичної науки. З 1923 по 1940 р. очолював відділення політичної науки у Чиказькому університеті, де існувала відома школа політичних досліджень. Ч. Мерріам працював над розвитком біхевіористичного підходу до вивчення явищ політичного життя, наполягав на глибокому міждисциплінарному підході до вивчення політичних явищ і процесів, на використанні кількісних методів та тісному зв'язку політичної науки з дійсністю. Йому належить істотний внесок у вивченні феноменів політичної влади і де-

мократії. Найвідоміші наукові праці “Американська партійна система” (1922, спільно з Г. Госнеллом), “Нові аспекти політики” (1925), “Політична влада: її структура і сфера дії” (1934), “Що таке демократія?” (1941).

Михальченко Микола Іванович (1942) — відомий український політолог, публіцист. Президент Академії політичних наук України. Закінчив Київський державний університет. Працював в Інституті філософії НАНУ, Адміністрації Президента України. Автор понад 150 наукових праць, з яких широке визнання дістали “Марксистська політична ідеологія”, “Біловіжжя. Л. Кравчук. Україна” (у співавторстві), “Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору” (у співавторстві), “Сучасна соціальна філософія” (у співавторстві) та ін.

Міхельс Роберт (1876–1936) — німецький політолог, один із засновників партології. Особливу популярність Р. Міхельсу принесла праця “Політичні партії: соціологічні дослідження олігархічних тенденцій сучасної демократії” (1911). За висновками Р. Міхельса, неможливе існування прямої демократії, прямого владарювання мас. Результатом цього є делегування від мас окремих членів у спеціальні органи для захисту їхніх інтересів. Досліджував феномен олігархізації, вважаючи, що існує кілька причин її існування. Сукупність причин і методів виникнення олігархічної влади Р. Міхельс назвав “залізним законом олігархізації”.

Моска Гаетано (1853–1941) — відомий італійський економіст, соціолог і політолог, один із засновників елітичного напрямку в політології. Розробив концепцію панівного політичного класу. Дійшов висновку, що влада у суспільстві здійснюється по-особливому організованою меншістю. Вивчаючи структуру і динаміку правлячого класу, зазначав дві притаманні йому тенденції: аристократичну і демократичну. Перша виходить з того, що ті, хто стоїть при владі, намагаються будь-що закріпити своє панування і потім передавати владу у спадок. Друга спостерігається тоді, коли в суспільстві відбуваються зміни у співвідношенні політичних сил. Основні праці “Правлячий клас” (1896), “Основи політичної науки” (Т. 1 — 1896, Т. 2 — 1923).

Ніцше Фрідріх Вільгельм (1844–1900) — німецький філософ, мислитель. Автор робіт “Так казав Заратустра”, “По той бік добра і зла”, “Як філософствують молотом”, “Антихрист” та ін. Абсолютизував індивідуалізм. Вважав, що немає у світі ніякої вищої волі, перед якою могла б схилитися воля людини. Передбачив багато важливих політичних подій у Європі, за її межами. Ф. Ніцше захоплювався ідеєю надлюдини. На його думку — це непересічна, вольова особистість, сила якої в її волі, дусі. Лише така людина спроможна підняти на боротьбу інших людей, стати зразком, показати гідний приклад іншим у боротьбі за краще життя.

Ортега-і-Гассет Хосе (1883–1995) — іспанський філософ. Закінчив Мадридський університет. Глибоко вивчав проблеми людини, її творчої активності, взаємозв’язку людини і соціального світу, людини і суспільства. Суспільство

поділяв на меншість і масу. До останньої відносив посередніх людей, які не хочуть зважати на інших. Суспільна сила, на його думку, в меншості людей, вибраних аристократів. Детально вивчив фашизм, що незаконно захоплює і реалізує владу, проблеми демократії, лібералізму. Найповніше погляди на державу та окремі з перелічених проблем викладені у праці "Бунт мас" (1930).

Парето Вільфредо (1848–1923) — італійський економіст, соціолог і політолог. Відомий як дослідник проблеми і основоположник теорії еліт. За визначенням В. Парето, люди різняться фізично, морально і інтелектуально. Елітою він вважав сукупність індивідів, що досягли великих результатів у будь-якій галузі, поділяв її на правлячу і неправлячу. Владу в суспільстві має правляча еліта, що, захопивши керівні висоти, не допускає появи талановитих людей, які загрожують її існуванню. Вважав, що існують два типи еліти, які постійно змінюють один одного, — "леви" і "лисиці". Стабільна політична система характеризується перевагою еліти "левів", хоча там, де "левів" більше, суспільство схильне до застою. Еліта "лисиць", навпаки, забезпечує динамізм у розвитку суспільства. Основна праця тритомник "Трактат із загальної соціології" (1916).

Поппер Карл Раймунд (1902–1994) — англійський філософ, логік, соціолог і політолог. Критикував такі підходи до суспільно-політичних явищ, як історицизм і утопічна соціальна інженерія, які, на його думку, і сприяли появі "закритого" тоталітарного суспільства. Відкидав ідею про те, що пошуки щастя — законна мета держави, категорично був проти революційних пропозицій щодо заміни існуючого соціального порядку на справедливе, безкласове, ідеальне суспільство. Глибоко досліджував проблеми демократії, розмірковуючи не над питанням "Хто править?" (за Платоном), а над тим, як влаштувати суспільство, щоб можна було без кровопролиття і насильства позбутися поганих правителів. Відомі праці "Жебрацтво філософії" (1944), "Відкрите суспільство і його вороги" (1945).

Раймон Арон (1905–1983) — французький соціолог і політолог. Основні наукові інтереси стосувалися проблем демократії, політичної свободи, типології політичних режимів, порівняння політичних систем. Його вважають одним із творців теорії індустріального суспільства. На думку А. Раймона, сучасна цивілізація створює єдиний тип суспільства — саме індустріального, основними модифікаціями якого є західна (демократична) і радянська (тоталітарна) моделі. Основні праці "Опіум для інтелігенції" (1955), "Розчарування у прогресі" (1967).

Рассел Бертран (1872–1970) — англійський філософ, математик, відомий громадський діяч. Навчався у Кембриджському університеті, був дипломатом, займався науковою і викладацькою діяльністю у Китаї, США, в 1950 р. став лауреатом Нобелівської премії. Основні праці "Практика і теорія більшовизму" (1920), "Влада" (1938), "Історія західної філософії" (1946), "Автори-

тет і індивідуальність” (1949). Вважав більшовизм не просто антидемократичним явищем, а й що Росія практично не готова до багатьох форм демократії. Стверджував, що влада має природний характер. Поділяв владу переважно на владу індивідуумів і владу організацій. Суть влади як такої вбачав на стику, у точці взаємодії цих двох форм влади.

Сорокін Пітірім (1889–1968) — російсько-американський соціолог, політолог, культуролог (комі за національністю). Автор понад 50 книг, у тому числі таких фундаментальних праць, як “Система соціології”, “Соціальна революція”, “Соціальна мобільність”, “Соціальна і культурна динаміка” та ін. Обгрунтував структурний метод у соціології, стверджував, що соціальна поведінка базується на психофізичних механізмах, а суб’єктивні аспекти поведінки становлять “змінні величини”. Зробив висновок про закономірності соціальної стратифікації як постійної величини, характеристики будь-якого організованого суспільства. Дав світові кілька ідей, суспільне значення яких було оцінене не одразу, наприклад ідею конвергенції двох різних систем.

Фромм Ерік (1900–1980) — німецько-американський філософ і психоаналітик. Автор книг “Втеча від свободи”, “Людина для самої себе”, “Здорове суспільство”, “Революція надії” та ін. Вважав, що сутність людини проявляється у її потребах і класифікував їх так: потреби у спілкуванні; потреби у творчості; потреби у відчутті глибоких коренів, що гарантували б надійність та безпеку буття; потреба в уподібненні, пошук ідентичності; тяжіння до пізнання, освоєння світу. Дослідив причини виникнення авторитаризму, доводячи, що влада у тоталітарних суспільствах легко і з успіхом використовує засоби насильства, щоб зробити більшість слухняною. Розробив і запропонував власну програму соціальної реконструкції суспільства.

Хайк Фрідріх Август фон (1899–1992) — австрійський економіст і політичний філософ, відомий як один з дослідників тоталітаризму. Зазначав, що основними ознаками тоталітаризму є відмова від свободи конкуренції, придушення державою індивідуальних свобод. Вважав, що мета соціалізму недосяжна і його програми не можуть бути виконані. Обстоював ринкові цінності, стверджуючи, що реальна альтернатива для людини — або свобода, що спирається на ринкові відносини та ліберальні цінності, або кайдани тоталітаризму. Основні праці “Дорога до рабства” (1944), “Індивідуалізм і економічний порядок” (1948), “Головний закон свободи” (1960), “Політичний лад вільного народу” (1979).

Юнг Карл Густав (1875–1961) — швейцарський психолог і філософ. Закінчив Базельський університет. Стверджував, що у поетів, пророків, містиків, керівників політичних сект, відомих громадських діячів психіка перебуває в такому стані, як і у хворих, у яких психіка не витримала навантажень і стався розкол особистості. Вивчав взаємозв’язок свідомого і несвідомого, проблему архетипів. Обгрунтував поняття “екстраверт” і “інтроверт”. Основні твори “Архетип і символ”, “Психологія безсвідомого”, “Психологічні типи”.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Абизов В. Є.* Процес підготовки та прийняття політичного рішення: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 1993.
2. *Абизов В. Є., Кремень В. Г.* Політичне рішення: механізм прийняття. — К., 1995. — Вип. 40.
3. *Авторханов А.* Технология власти. — М., 1991.
4. *Амосов М.* Світ на порозі XXI століття // Вісн. НАН України. — 1999. — № 10.
5. *Амелин В. Н.* Социология политики. — М., 1992.
6. *Андрущенко В. П., Михальченко М. І.* Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. — К., 1996.
7. *Арендт Х.* Традиции и современность: К истории политических идей // Государство и право. — 1991.
8. *Аристотель.* Политика // Соч.: В 4 т. — М., 1983. — Т. 4.
9. *Асмолов А. Г.* Психология личности. — М., 1990.
10. *Ашин Г. К.* Лидерство: социально-политические и психологические аспекты // Политика: проблемы теории и практики. — М., 1990. — Вып. VII. — Ч. 2.
11. *Бабкин В., Селиванов В.* Народ и власть. — К., 1996.
12. *Бебик В. М.* Політологія: теорія, методологія, практика: Підруч. — К., 1997.
13. *Бердяев Н.* Духовные основы русской революции. Философия неравенства // Собр. соч. — Париж, 1990. — Т. 4.
14. *Бердяев Н.* Самопознание. — М., 1990.
15. *Бердяев Н.* Философия неравенства. — Париж, 1990.
16. *Бертран Рассел.* Власть. Новый социальный анализ. — Лондон, 1996.
17. *Білоус А. О.* Політичні об'єднання України. — К., 1993.
18. *Блондель Ж.* Политическое лидерство. Путь к всеобщему анализу. — М., 1992.
19. *Боден Ж.* Вступ до політології. — К., 1995.
20. *Бондарчук Е. И., Бондарчук Л. И.* Основы психологии и педагогики: Курс лекций. — К., 1999.
21. *Бурдье П.* Социология политики. — М., 1993.
22. *Вебер М.* Избранные произведения. — М., 1991.
23. *Гаджиев К. С.* Политическая философия. — М., 1999.
24. *Гаєвський Б. А.* Сучасна українська політологія: Навч. посіб. — К., 1999.
25. *Гаєвський Б. А.* Філософія політики: Навч. посіб. — К., 1993.
26. *Гегель В. Ф.* Политические произведения. — М., 1978.
27. *Гегель В. Ф.* Философия права: Пер с нем. / Ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсесянц. — М., 1990.

28. *Гобозов И. А.* Философия политики. — М., 1998.
29. *Гозман Л. Я., Шестопал Е. Б.* Политическая психология. — Ростов н/Д, 1996.
30. *Гозман Л. Я., Эткинд А. М.* Люди и власть: от тоталитаризма к демократии // В человеческом измерении / Под ред. и с предисл. А. Г. Вишневского. — М., 1989.
31. *Горбатенко В.* Стратегія модернізації суспільства // Україна і світ на зламі тисячоліть. — К., 1999.
32. *Грановская Р. М.* Элементы практической психологии. — Л., 1988.
33. *Дегтярев А. А.* Основы политической теории. — М., 1988.
34. *Диксон Ч.* Конфликт. — СПб., 1997.
35. *Дилигенский Г. Г.* Социально-политическая психология: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений. — М., 1996.
36. *Дилигенский Г. Г.* Человек в современном мире // СССР в мировом сообществе: от старого мышления к новому. — М., 1990.
37. *Доценко Е. Л.* Психология манипуляции. — М., 1997.
38. *Журавский В.* Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения. — К., 1995.
39. *Зимичев А.* Психология политической борьбы. — К., 1992.
40. *Иванов В.* Политическая психология. — М., 1990.
41. *Ионин Л.* Массы и власть // Власть. — М., 1989.
42. *История* буржуазной социологии XIX — начала XX в. — М., 1979.
43. *Історія* розвитку політичної думки: Курс лекцій. — К., 1996.
44. *Кирилюк Ф. М., Кремень В. Г., Ирхин Ю. В.* Психология и политика: Учеб. пособие. — К., 1993.
45. *Климов Е. А.* Основы психологии: Учебник для вузов. — М., 1997.
46. *Конфликтология* / Под ред. А. С. Кармина. — СПб., 1999.
47. *Корнєв М. Н., Коваленко А. Б.* Соціальна психологія: Підруч. — К., 1995.
48. *Крапивенский С. Э.* Социальная философия: Учеб. пособие для студ. гуманитар. и экон. фак-тов. — 2-е изд., стереотип. — Волгоград, 1995.
49. *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз: Моногр. — К., 1998.
50. *Лебон Г.* Психология народов и масс. — СПб., 1896.
51. *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. — Т. 11.
52. *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. — Т. 41.
53. *Леонтьев А. Н.* Деятельность: Сознание: Личность. — М., 1982.
54. *Лісовий В.* Культура — ідеологія — політика. — К., 1997.
55. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. — К., 1999.
56. *Максименко С. Д.* Общая психология. — М., 1999.
57. *Маслоу А.* Психология бытия. — М., 1997.
58. *Мельник Л. П.* Психологія управління: Курс лекцій. — К., 1999.
59. *Мигул І.* Політичні ідеології: порівняльний аналіз. — К., 1997.

60. *Мирончук В. Д., Храмов В. О.* Основы политологии. — К., 2000.
61. *Московичи С.* Век толп: Исторический трактат по психологии масс. — М., 1996.
62. *Надеин-Раевский В., Фролов А.* Средний класс — нераскрытое будущее России? // Власть. — 1999. — № 10.
63. *Наукові* студії з політичної психології: Матер. звіт. наук. сесії Наук.-практич. центру політ. психології АПН України 28–29 лют. 1996 р. — К., 1996.
64. *Обозов Н. Н., Щёкин Г. В.* Психология работы с людьми. — 5-е изд., стереотип. — К., 1999.
65. *Обухов Г.* Понятие власти // Власть. — 1999. — № 11.
66. *Ольшанский Д. В.* Трансформация человеческого сознания // Полис. — 1991. — № 3.
67. *Общественное* мнение и власть: механизм взаимодействия. — К., 1993.
68. *Общественное* сознание и его формы / Общ. ред. и предисл. В. И. Толстых. — М., 1986.
69. *Одайник В.* Психология политики: Политические и социальные идеи К. Г. Юнга. — СПб., 1996.
70. *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс // Вопр. философии. — 1989. — № 3.
71. *Основы* политической этнологии: Учеб. пособие / Г. К. Ашин, А. В. Понеделков, В. Г. Игнатов, А. М. Старостин. — М., 1999.
72. *Основи* політичної науки: Курс лекцій / Б. Кухта, Л. Климанська, А. Романюк та ін.; За ред. Б. Кухти. — Л., 1998. — Ч. 3. Політична свідомість і культура.
73. *Основы* политологии: Курс лекций. — М., 1991. — Ч. 2.
74. *Основы* психодиагностики: Учеб. пособие для студ. педвузов. — М., 1996.
75. *Основы* психологических знаний: Учеб. пособие // Авт.-сост. Г. В. Щёкин. — 3-е изд., стереотип. — К., 1999.
76. *Парыгин Б. Д.* Социальная психология: Проблемы методологии, истории и теории. — СПб., 1999.
77. *Петровский А. В.* Психология развивающейся личности. — М., 1987.
78. *Пойченко А. М.* Інноваційні технології і політична діяльність. — К., 1994.
79. *Политика* и политическая культура в условиях становления и развития украинского общества: Матер. Всеукр. науч.-практич. конф. молодых ученых. — Одесса, 1999.
80. *Политическая* социология. — Ростов н/Д, 1997.
81. *Політична* система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. — К., 1998.
82. *Політологічний* енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. — К., 1997.
83. *Політологія*: Етнологія: Соціологія: Доп. та повідом. III Міжнарод. конгресу україністів. — Х., 1996.
84. *Политология*: Слов.-справ. / М. А. Василик и др. — М., 2000.

85. *Політологія* у схемах, таблицях, визначеннях: Навч. посіб. / І. С. Дзюбко, І. Г. Оніщенко, Д. Т. Лопаєва та ін. – К., 1999.
86. *Политология*: Энциклопед. словарь. — М., 1993.
87. *Поппер К.* Открытое общество. — М., 1991. — Т. 1, 2.
88. *Практикум* по політології: Навч. посіб. для студ. вузів / За ред. М. А. Василика. — М., 1999.
89. *Проблеми* політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Матер. Другої всеукр. наук. конф. 3–14 листоп. 1997 р. — К., 1997.
90. *Психология* индивидуальных различий / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. — М., 2000.
91. *Психология* и психоанализ власти: Хрестоматия / Сост. Д. Я. Райгородский. — Самара, 1999. — Т. 1, 2.
92. *Психологія* масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В. О. Васютинський. — К., 1997.
93. *Психология*: Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 1990.
94. *Ребкало В. А., Бебик В. М., Пойченко А. М.* Практична політологія: Навч. посіб. — К., 1998.
95. *Рощин С.* Политическая психология // Психолог. журн. — 1980. — № 1. — Т. 1.
96. *Рощин С.* Западная психология как инструмент идеологии и политики. — М., 1980.
97. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии: В 2 т. — М., 1989.
98. *Рудич Ф. М.* Много ли власти нужно власти? — 2-е изд., перераб. и доп. — К., 1999.
99. *Руткевич А. М.* Психоанализ: Истоки и первые этапы развития: Курс лекций. — М., 1997.
100. *Сергиенко П. А.* Массовое политическое сознание: проблемы формирования и развития. — К., 1991.
101. *Скворцов Л. В.* Культура самосознания и формирование нового гуманизма // Драма обновления / Сост. и общ. ред. М. И. Мелкумяна. — М., 1990.
102. *Скотт Дж. Гр.* Конфликты: Путь их преодоления. — К., 1991.
103. *Словник* соціологічних і політологічних термінів / Уклад. В. І. Астахова, В. І. Даниленко, А. І. Панов та ін. — К., 1993.
104. *Соотла Г.* Революция и конфликты в жизни общества: Лекции по политологии. — Таллинн, 1991.
105. *Сорокин П. А.* Человек: Цивилизация: Общество. — М., 1992.
106. *Соціальна* філософія: Короткий енциклопед. словник / За заг. ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — К., 2000.
107. *Социальная* психология: Краткий очерк / Под общ. ред. Г. П. Предвечного, Ю. А. Шерковина. — М., 1975.
108. *Старосольський В.* Теорія нації. — К., 1998.

109. *Сутор Б.* Политическая этика // Полис. — 1993. — № 1.
110. *Тард Г.* Общественное мнение и толпа. — М., 1992.
111. *Удальцова М. В.* Социология управления: Учеб. пособие. — М.; Новосибирск, 1999.
112. *Україна* на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: Кол. моногр. / Г. В. Щокін, М. В. Попович, М. С. Кармазіна та ін.; За заг. ред. Г. В. Щокіна, М. Ф. Головатого. — К., 2000.
113. *Українська* державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз. — К., 1996.
114. *Українське* суспільство на порозі третього тисячоліття: Кол. моногр. / За ред. М. О. Шульги. — К., 1999.
115. *Уледов А. К.* Общественная психология и идеология. — М., 1985.
116. *Фишер Р., Юри У.* Путь к соглашению или переговоры без поражения. — М., 1990.
117. *Фрейд З.* Введение в психоанализ: Лекции. — М., 1989.
118. *Фрейд З.* Массовая психология и анализ человеческого “Я” // Я и Оно: Тр. разных лет. — Тбилиси, 1991.
119. *Фромм Э.* Бегство от свободы. — М., 1990.
120. *Халипов В. Ф.* Кратология как система наук о власти. — М., 1999.
121. *Цуладзе А. М.* Политические манипуляции, или Покорение толпы. — М., 1999.
122. *Цуладзе А. М.* Формирование имиджа политика в России. — М., 1999.
123. *Шадриков В. Д.* Психология деятельности и способности человека. — 2-е изд. — М., 1996.
124. *Шаповаленко М. В.* Роль політичної діяльності у забезпеченні політичної стабільності суспільства: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 1993.
125. *Шибутани Т.* Социальная психология: Пер. с англ. В. Б. Ольшанского. — Ростов н/Д, 1999.
126. *Юнг К. Г.* Аналитическая психология. — М., 1994.
127. *Юнг К. Г.* и современный психоанализ. — М., 1996.
128. *Юрьев А. И.* Введение в политическую психологию. — СПб., 1992.
129. *Ярошевский М. Г.* История психологии. — М., 1985.
130. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. — М., 1991.
131. *The Authoritarian* personality / T.W. Adorno at al. — N.Y., 1950.

Зміст

The proposed manual examines the phenomenon of “political psychology” as a scantily explored scientific and applied discipline in Ukraine. The essence, subject and method of political psychology, as well as its structure, peculiarities and main forms of manifestation are elucidated. The author analyzes psychological aspects of public opinion formation, person’s political behavior, etc.

Intended for students, lecturers, scientific workers, as well as for those interested in acquiring and improving their knowledge in political psychology.

Навчальне видання

Головатий Микола Федорович

ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Educational edition

Golovaty, Mykola F.

POLITICAL PSYCHOLOGY

Educational manual

Редактор *О. І. Гоменюк*
Коректори: *М. В. Дроздецька, І. В. Точаненко*
Комп’ютерна верстка *А. Б. Нефедов*
Оформлення обкладинки *О. А. Линник*

Реєстраційне свідоцтво ДК № 8 від 23.02.2000

Підп. до друку 23.03.01. Формат 60×84$^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 7,9. Обл.-вид. арк. 8,5. Тираж 5000 пр. Зам. №

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

Закрите акціонерне товариство “ВІПОЛ”
03151 Київ, вул. Волинська, 60